2 ман 50 гэп.

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 1

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ"

Баку — 1959

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ вә ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәъмуәси)

Биринчи бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ

журналына әлавә

Бакы 1959

Рәсул **ХӘЛИЛОВ**
Низами адына Әдәбијјат вә Дил
Институтунун елми ишчиси.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ ХӘБӘРИН МҮБТӘДА ИЛӘ УЗЛАШМАСЫ

Сөзләр јалныз чүмләләр шәклиндә бирләшдикдән сонра ил јаранмыш олур. Лакин сөзләрин һәр чүр бирләшмәси, әр бир сөз јығымы чүмлә әмәлә кәтирә билмәз. П а ш а, р а, б у р у г, ј е р и, к е ч, т ә р ә ф, ј о л, и л ә, а ш а- ы, а с ф а л т, с ә л д и р ә ј ә, ә л л и, а л д ы м, а л т- м ы ш, к е т, б и н а, с о н р а, р ә н к, а ғ, с у в а н м ы ш, б и р, м ә р т ә б ә, д а ј а н, г а р ш ы, у з у н.

Бу сөз јығымындан бир шеј анламаг олурму? Әлбәттә, јох!

Сөзләри механики олараг, бу чүр јан-јана дүзмәклә биз битмиш бир фикри ифадә едә билмәрик. Демәли, чүмлә дә дүзәлдә билмәрик. Чүнки бу сөзләр нә вәзифәләринә көрә дүзкүн сыраланмыш, нә мәзмун, нә дә шәкилчә бир-биринә бағланмышдыр. Јухарыдакы сөзләрдән чүмлә дүзәлтмәк үчүн онлар грамматиканын ихтијарына верилмәли, вәзифәләринә көрә дүзкүн сыраланмалы, һәм дә мәзмун вә шәкилчә бир-биринә бағланмалыдыр.

Паша буругларын арасы илә јеријәрәк, сәлдирәјә-сәлдирәјә асфалт јолун ашағы тәрәфинә кечиб, әлли-алтмыш адым кедәндән сонра, аг рәнклә суванмыш бирмәртәбәли узун бинанын гаршысында дајанды (Һ. Меһди).

Јухарыдакы сөз јығымы бу чүмләдә һәм мәзмун, һәм дә шәкилчә бир-биринә бағланмышдыр. Буна көрә дә артыг һәмин сөзләр битмиш бир фикри ифадә едир вә үнсијјәт васитәси олан дилә чеврилир. Демәли, чүмлә сөзләрин сәрбәст, механики бирләшмәси дејил, онларын әлагәли бирләшмәсидир. Азәрбајчан дилиндә сөзләр арасындакы бу әлагә вә јауд бағлылыг интонасија, сөзләрин формасы, онларын сыра-

сы вә көмәкчи сөзләр васитәси илә јарадылыр. Сөзләр ара сында бу ҹүр бағлылыг јохдурса, демәли битмиш бир фики дә, ҹүмлә дә јохдур.

Һамыја мә'лумдур ки, сөзләр ҹүмлә дахилиндә мүәјјә бир суала ҹаваб верәрәк, ҹүмлә үзвү вәзифәсиндә чыхы едир. Бу ҹүмлә үзвләри дә јухарыда көстәрдијимиз ким бир-бирилә сыхы сурәтдә бағлыдыр. Азәрбајҹан дилинд ҹүмлә үзвләринин ҹүмләдә бир-бирилә бағланмасы гајда лары олдугча зәнкиндир. Бу бағлылыг вә јахуд әлагә ҹүмл үзвләриндән мүбтәда илә хәбәр, тә'јинлә тә'јин олунан, т мамлыг, зәрфликлә фе'ли хәбәр арасында өзүнү даһа ч көстәрир.

Мүбтәда вә хәбәр ҹүмләнин баш үзвләридир, бу ики үз ҹүмлә гурулушунун әсасыны тәшкил едир. Мүбтәда илә х бәр олан јердә һәмишә ҹүмлә дә олур. Ҹүмләдә мүбтәда и хәбәр арасында сыхы грамматик әлагә вардыр. Бу әлагә а чаг хәбәрдә олан формал әламәтлә мүәјјән олунур. Чүнк мүбтәда өз мә'насына, ҹүмләдә јеринә вә интонасијасына к рә ҹүмләнин асылы олмајан баш үзвүдүр. Буна көрә дә мүб тәда хәбәрлә әлагә сахлајаркән һеч бир формал дәјишиклиј уғрамыр. Әксинә, хәбәр мүбтәдадан асылы олараг, мүәјјә формал әламәтләр гәбул едир вә дәјишиклијә уғрајыр. Бун көрә дә мүбтәда илә хәбәр арасындакы әлагәдә мүбтәда һ мишә мүстәгил, табеедиҹи тәрәф олур. Башга сөзлә десә апарыҹы рол ојнајыр. Хәбәр исә мүбтәдаја нисбәтән гејри мүстәгил, табе тәрәф олмагла, мүбтәдадан асылы бир вәзиј јәтә дүшәрәк өз грамматик формасыны дәјишир вә онунл узлашыр. Беләликлә, мүбтәда илә хәбәр арасында узлашм әлагәси әмәлә кәлир.

Мүбтәда илә хәбәр арасында узлашма хәбәр (јаху шәхс) вә кәмијјәт шәкилчиләри васитәси илә јарадылыр Азәрбајҹан дилиндә хәбәр олаҹаг сөзүн сонуна кәләрәк хәбә әмәлә кәтирән, һәмин хәбәрин һансы шәхсә аид олмасыны в кәмијјәтини билдирән шәкилчиләр ашағыдакылардан ибарәт дир:

I шәхс, тәк: -ым (-им, -ум, -үм) (-јым, -јим, -јум, -јүм); -а (-әм) (-јам, -јәм); -м.

ҹәм: -аг (-әк) (-јаг, -јәк); -ыг (-ик, -уг, -үк) (-јы -јик, -југ, -јүк); -г (-к).

II шәхс, тәк: -сан (сән); -н

ҹәм: -ын (-ин, -ун, -үн) (-јын, -јин, -јун, -јүн); -сыныз (-синиз, -сунуз, -сүнүз) (-ныз, -низ, -нуз, нүз).

III шәхс, тәк: -сын (-син, -сун, -сүн); -дыр (-дир, -дур, -дүр).

ҹәм: -сынлар (-синләр, -сунлар, сүнләр); -лар (-ләр); дырлар (-дирләр, -дурлар, —дүрләр).

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә фе'ли хәбәрләр шүһуди кечмиш, индики вә мүзаре кәләҹәк заманларда үчүнҹү шәхс тәкдә һеч бир шәхс сонлуғу гәбул етмәдән мүбтәда илә әлагә сахлајыр вә онунла узлашыр; мәсәлән, **О јазды, Әли јазыр, Солмаз јазар.** Бу ҹүмләләрдә ишләдилән фе'ли хәбәрләрдә шәхс сонлугларынын олмамасынын өзү үчүнҹү шәхсин тәкини билдирән әламәт кими гәбул едилә биләр. Мүасир дилимиздә фе'лин әмр формасынын икинҹи шәхс тәки дә һеч бир формал әламәт гәбул етмәдән мүбтәда илә әлагә сахлајыр; мәсәлән, Сән кәл.

Көстәрдијимиз шәкилчиләр бу вә ја башга шәкилдә һәм фе'ли, һәм дә исми хәбәрләрә гошула билир вә хәбәрин мүбтәда илә узлашмасында һәлледиҹи рол ојнајыр.

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә хәбәрин мүбтәда илә узлашмасынын ики нөвүнү көстәрмәк олар:

1. Хәбәрин мүбтәда илә шәхсә көрә узлашмасы.
2. Хәбәрин мүбтәда илә кәмијјәтә көрә узлашмасы.

Хәбәрин мүбтәда илә шәхсә көрә узлашмасы. Шәхсә көрә хәбәрин мүбтәда илә узлашмасында хәбәр мүбтәданын ифадә етдији шәхсә мәхсус хәбәр шәкилчиләри вә јахуд шәхс сонлуглары гәбул едир. Бу шәкилчиләр хәбәрин һансы шәхсә аид олдуғуну билдирир. Буна көрә дә чох вахт ҹүмләдә мүбтәда олмадыгда belә, хәбәр васитәси илә мүбтәданын һансы шәхсдә олмасы мүәјјәнләшдирилә билир.

Ҹүмләдә фе'ли хәбәрләр мүбтәда илә шәхсә көрә һәмишә узлашыр. Мүбтәда һансы шәхсә аид олурса, фе'ли хәбәр дә һәмин шәхсә аид олур; Мәсәлән. 1. **Мән азад** диләкләрими бүтүн дүнјанын көзәлликләринә **дәјишмәрәм** (Ҹ. Ҹаббарлы); 2. **Биз** бу дүнјаја харабалыглары абад етмәк үчүн **кәлмишик**. (Ә. Мәммәдханлы).

3. Јахшы јадымдадыр бир јаз кечәси,
Бир тој мәҹлисиндә **сән охујурдун.**

(С. Вурғун).

4. Сиз ишыглы, јарашыглы биналарда **јарандыныз**
Сәадәтдир илк евиниз, азадлыгдыр илк андыныз.

(С. Вурғун).

5. **О**, Каррантинин фикирләрини вә хүсусијјәтләрини јахшы **баша дүшүрдү** (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); 6. **Бајрам** шоферин јанында **отурмушду** (Ә. Вәлијев); 7. Кәһәр **ат** дөрд нала чапараг, итләри кери гојуб **көздән итди** (Һ. Меһди); 8. **Онлар** бурада нә исә даһа марағлы, даһа ләззәтли бир тамаша **көзләјирдиләр** (М. Ибраһимов); 9. **Комсомолчулар** кәндин јухары сәмтиндәки кениш паркын ичиндә учалан мәдәнијјәт сарајына доғру **ахышырдылар** (С. Рәһимов); 10. **Отуранлар ајаға галхдылар, узагдакылар** јахына **кәлдиләр** (Мир Ҹәлал).

Мисал көстәрдијимиз бу ҹүмләләрин һәр бириндә мүбтәда илә хәбәр ејни грамматик шәхслә, јә'ни биринчи вә икинчи ҹүмләләрдә биринчи шәхслә, үчүнҹү вә дөрдүнҹү ҹүмләләрдә икинчи шәхслә, галан ҹүмләләрдә исә үчүнҹү шәхслә ифадә олунмушдур

Исми хәбәрләр дә мүбтәдаларла әксәр һалларда шәхсә көрә узлашыр. Лакин бу узлашма һәмишә олмур, бә'зи һалларда позулур.

Биринчи вә икинчи шәхс әвәзликләри (**мән, сән, биз, сиз**) илә ифадә олунан исми хәбәрләрдән башга, бүтүн исми хәбәрләр мүбтәдаларла шәхсә көрә һәмишә узлашыр; мәсәлән,

1. **Мән** ахырда бу јолу тапмагда **хошбәхтәм** (М. Ибраһимов).

2. **Биз гәләм ордусујуг, биз сәнин әскәрләриник.**
Партија! Динлә, **сәнин** шанлы **икид әрләнирик.**

(С. Рустәм).

3. **Меһди, сән кәшфијјатчысан, сән** чох шејә **ҹавабдеһсән.** (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); 4. Мүәллимә ушаглары чүт-чүт әјләшдирәндән сонра деди:—Ушаглар, **сиз** бу күндән **мәктәблисиниз.** Сизи тәбрик едирәм! (Мир Ҹәлал); 5. **Ҹәлилов** бу күн рајкомун биринчи катиблији үчүн јетишмиш, али партија **мәктәбини** битирмиш, нечә иллик партија ишиндә бишмиш бир **ишчидир** (С. Рәһимов); 6. **Социализм** јарышы һәр шејдән габаг намуслу **әмәкдир** (Ә. Вәлијев).

Јухарыдакы ҹүмләләрин һәр бириндә мүбтәда илә исми хәбәр ејни грамматик шәхсдә олуб, араларында узлашма вардыр. Биринчи вә **икинчи** ҹүмләләрдә мүбтәда илә хәбәр биринчи шәхсдә, үчүнҹү вә **дөрдүнҹү** ҹүмләләрдә икинчи шәхсдә, галан ҹүмләләрдә исә үчүнҹү шәхсдәдир.

Биринчи вә икинчи шәхс әвәзликләри илә (**мән, сән, биз, сиз**) ифадә олунан исми хәбәрләр мүбтәдаларла шәхсә көрә узлашмыр; мәсәлән, **Колхоз сәдри сәнсән,** сән дә ҹаваб вермәлисән.—Дүздүр, **колхоз сәдри мәнәм,** анҹаг мәним е'тибар етдијим адамлар виҹдансыз чыхыблар (М. Ибраһимов).

Бизләрик јоллар ачан шанлы зәфәрдән-зәфәрә
Биздә аслан кимидир ҹәбһәдә, мејданда һәрә.

(С. Рүстәм).

Инди **колхозумузун ағасы сизсиниз** (И. Шыхлы).

Јухарыдакы ҹүмләләрдә мүбтәдаларын һамысынын үчүнҹү шәхсдә олмасына бахмајараг, **мәнәм, бизләрик** хәбәрләри биринчи шәхслә, сәнсән, **сизсиниз** хәбәрләри исә икинчи шәхслә ифадә олунмушдур. Мүбтәда илә хәбәрин ејни грамматик шәхсдә олмамасы, бу ҹүмләләрдә шәхсә көрә узлашманын позулмасыны көстәрир.

Хәбәрин мүбтәда илә кәмијјәтә көрә узлашмасы. Азәрбајҹан дилиндә биринчи вә икинчи шәхсин тәк вә ҹәминдә, үчүнҹү шәхсин исә тәкиндә хәбәр (исми вә фе'ли хәбәр) мүбтәда илә кәмијјәтә көрә һәмишә узлашыр. Јә'ни мүбтәда тәк һалда оларса хәбәр дә тәк, ҹәм оларса, хәбәр дә ҹәм олур; мәсәлән, **Мән** әзәлдән һәгигәти, әдаләти **севмишәм** (С. Рүстәм).

Салам бөјүдүјүм о ана јурда,
Мән сәфәр үстүндә **гонағам бурда.**

(С. Вурғун).

Биз јүксәк мангабашчысы Сүрәјја Кәримова илә **көрүшмәк истәјирик** (М. Ибраһимов); **Сән** кәрәк күнү бу күн бизә бир ваҹиб **шәкил чәкәсән.** (Мир Ҹәлал); **О,** јахшы бәләд олдуғу араба чархларынын сәсини **ешитди** (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); Кетдикҹә үрәји чырпынан, өз арзусуна чатмаг үчүн фәрәһләнән **Ширасла́н** бабасындан **араланды,** бојланыб Кәримгулу кишинин һәјәтинә **бахды,** интизар чәкән көзләри илә Солмазы **ахтарды,** анҹаг Дадаш Ләләшову **көрүб һирсләнди,** тез дөнүб Ағбулаг кәндиндән **чыхды** (С. Рәһимов); **Инәк кәлди,** галды бајырда, мән отуруб нағыл ачмышам (Ҹ. Ҹаббарлы).

Мүбтәда үчүнчү шәхс чәмлә ифадә едиләрсә, хәбәр мүбтәда илә узлашар да, узлашмаз да. Бу, ашағыдакы гајда үзрә олур:

1. Мүбтәда инсанлара аид сөзләрлә ифадә олунарса, хәбәр мүбтәда илә бә'зән узлашыр, бә'зән дә узлашмыр; мәсәлән, **Онлар** артыг чохдан бошалмыш вә сакитләшмиш Теһран күчәләриндә сусараг **кедирдиләр** (М. Ибраһимов); **Партизанлар** коллугларын арасында јерә **узандылар** (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); **Ичласдакылар** бир-биринин үзүнә **бахдылар.** (Ә. Вәлијев).

Јухарыдакы чүмләләрдә хәбәрләр мүбтәдаларла кәмијјәтә көрә узлашмышдыр.

Вағзал тәрәфдән курулдајан топ атәши алтында **гызыл әскәрләр јеријирди** (Мир Чәлал); **Онлар** бөјүк **бир дәстә иди** (И. Шыхлы).

Бурада мүбтәдаларын үчүнчү шәхс чәмлә ифадә олунмасына бахмајараг, хәбәрләр үчүнчү шәхсин тәкиндәдир.

2. Мүбтәда һејванлара аид сөзләрлә ифадә олунарса, онда јенә хәбәр мүбтәда илә бә'зән узлашыр, бә'зән дә узлашмыр; мәсәлән, **һејванлар** кәндин јухары дөшүндәки дарысгал, алты учурумлу чығырла үзү ашағы **енирдиләр** (С. Рәһимов); Түфәнк сәсини ешидәркән гулагларыны шәкләјән **атлар** да, горху ичиндә өз саһибләринә бахыб титрәк сәслә **кишнәдиләр** (Һ. Меһди); Дамдан јухары галхмыш дәмир трубанын үстүнә гонмуш **сәрчәләр чивилдәширдиләр** (С. Рәһман).

Бу көстәрдијимиз мисалларда хәбәрләр мүбтәдаларла кәмијјәтә көрә узлашмышдыр. Һәм хәбәрләр, һәм дә мүбтәдалар үчүнчү шәхсин чәми илә ифадә олунмушдур.

Һәмин һејванларын адлары иштирак едән ашағыдакы чүмләләри нәзәрдән кечирәк:

һејванлар ағылда јатыб **динчәлирди** (Ә. Вәлијев); **Атлар** ағыр-ағыр нәфәс алараг јохушу дырмашмаға, бир-бирини өтмәјә **чан атырды** (М. Ибраһимов); **Сәрчәләр** будагдан-будаға учушараг **чивилдәширди** (Ј. Әзимзадә).

Бу чүмләләрдә исә хәбәрләр мүбтәдаларла кәмијјәтә көрә узлашмамышдыр. Јә'ни мүбтәдалар үчүнчү шәхсин чәми, хәбәрләр исә тәки илә ифадә олунмушдур.

3. Үчүнчү шәхсин чәминдә олан мүбтәда чансыз әшјалара аид сөзләрлә ифадә олунарса, хәбәр һәмишә тәк олур, јә'ни мүбтәда илә узлашмыр; мәсәлән, Парчаланмаз гара галын **булутлар** көј үзүнү **өртмүшдү** (М. Ибраһимов); Дағын зирвәсиндә бөјүк **тонгаллар галанды, чадырлар гурулду** (И. Шыхлы); **Ағачлар** мејвә илә **долудур** (М. Ибраһимов).

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зи әшја (чансыз), мүәссисә вә башга јер адларыны ифадә едән мүбтәда, чанлы варлыг, хүсусән инсан (халг, әһали) варлығы кими тәсәввүр едилдикдә, онун хәбәри тәк ола билдији кими, чәм дә ола билир; мәсәлән, Бу мәһнида елә бир инчәлик вә шәфгәт варды ки, санки дағларда **чичәкләр** ше'р **охујурду** (Ә. Мәммәдханлы); Һәр тиндә, һәр мејданда **радиолар охујурду** (Мир Чәлал); **Гәзетләр** дә Исмајылзадәнин трестини **тә'рифләмәјә башламышды** (Һ. Меһди).

Бу чүмләләрдә хәбәрләр мүбтәдаларла узлашмамышдыр. Ашағыдакы чүмләләри нәзәрдән кечирәк: Тәр јарпагларындан су дамчылајан **будаглар**, санки бир аз әввәл кечирдикләри мүбаризәдән јорулараг һалсыз **салана галмышдылар, онлар** күнәши **көзләјирдиләр** (Мир Чәлал); Бир дәгигә чәкмәди ки, биналарын башында гојулмуш **радиолар** ағыз-ағыза **вериб** вар күчләри илә **данышдылар,** шәһәри **ојатдылар.** (Мир Чәлал); Бир һәфтә иди ки, **гәзетләр** өлкәнин адлы-санлы бир гызындан **јазырдылар** (Ә. Мәммәдханлы); **Республикамызын колхозлары** тахылчылыг саһәсиндә бу ил хејли мүвәффәгијјәт **газанмышлар** («Коммунист» гәзети).

Бу чүмләләрдә хәбәрләр мүбтәдаларла кәмијјәтә көрә узлашмышдыр.

Хәбәрин мүбтәда илә кәмијјәтә көрә узлашмасына аид мисаллардан көрүндүјү кими Азәрбајчан дилиндә мүбтәда илә хәбәр арасында кәмијјәтә көрә узлашма **мөһкәм дејил**дир.

Хәбәрин мүбтәда илә кәмијјәтә көрә узлашыб-узлашмамасында ашағыдакы һаллары да гејд етмәк лазымдыр:

а) мүбтәда нәсл, аилә, бә'зән дә һәмфикир бир групу билдирән **кил** шәкилчиси илә ишләнәрсә, хәбәр чәм дә ола билир, тәк дә; мәсәлән, **Көвһәркил** мүшавирәдән **чыхырдылар** (Ә. Әбүлһәсән); **Иманкил** һәлә өз мүһүм вә ағыр ишләрини **гуртара билмәмишди** (С. Рәһман).

б) Мә'нача бир-биринә јахын олан сөзләрдән әмәлә кәлиб чохлуг, топлулуг билдирән вә чанлы варлыг ифадә едән мүрәккәб исимләр (ана-бала, ата-оғул, арвад-ушаг, гонум-гоншу, әр-арвад, гојун-гузу, тојуг-чүчә вә саирә) чүмләдә

мүбтәда вәзифәсиндә чыхыш едәрсә, хәбәр јенә тәк дә ола билир, чәм дә; мәсәлән, **Ата-оғул** бурула-бурула сакит ахан Күр чајынын кәнарындакы кениш Бозаг дүзәнә **чатдылар** (С. Рәһимов); **Арвад-ушаг** ағачларын дибини вә чухурлары долдурмуш пајыз күләјинин о тәрәф-бу тәрәфә говдуғу хәзәлләри чуваллара **јығырды** (М. Ибраһимов).

в) **Вар, лазым, кәрәк, чох, јашасын** кими сөзләрлә ифадә олунан хәбәрләр үчүнчү шәхс чәмдә олан мүбтәда (истәр чанлы, истәрсә дә чансыз) илә кәмијјәтә көрә узлашмыр; мәсәлән,—Сиздә Асланов кими **усталар вар** (Мир Чәлал); Кәндимиздә намуслу вә сәдагәтли **икидләр чохдур** (М. Ибраһимов); Бизә тәчрүбәли **фәһләләр лазымдыр.**

г) Азәрбајчан дилиндә мүбтәдадан әввәл кәмијјәт тә'јини кәләрсә, онда мүбтәда да, хәбәр дә тәк олур; мәсәлән, Һазырда Бакыда **ијирми ики мин фәһлә чалышыр** (М. С. Ордубади); Күн батмаға аз галмышды ки, тәпәдән от тајасына тәрәф **үч өкүз енди** (Ә. Вәлијев); Арпа тәпәсинин алтындан бу кәндә тәрәф **хејли атлы кәлирди** (Ә. Вәлијев).

ғ) Әкәр мәзмунча топлулуг билдирән, лакин грамматик чәһәтдән тәк олан **һамы** сөзү мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмәдән чүмләдә мүбтәда јериндә ишләнәрсә, онда хәбәр һәмишә тәк һалда олур; мәсәлән, **һамы** еһтирамла фәрманын охунушуну **динләди** (С. Рәһимов); **һамы** сүкут ичиндә Чәмилдән чаваб **көзләјирди** (Һ. Меһди).

д) Мүбтәда јериндә ишләнән үмуми исимләрин бир гисми (чамаат, әһали, халг, күтлә, аләм, нахыр вә с.) грамматик чәһәтдән тәк олуб, чәм шәкилчиси гәбул етмәдән варлығын топлулуғуну, чохлуғуну билдирәрсә, онда хәбәр һәмишә мүбтәда илә узлашараг тәк олур; мәсәлән, **Чамаат** Муса кишинин хырманына тәрәф **һәрәкәт етди** (М. Ибраһимов); **Әһали** јенә дә кома-кома топлашараг нә һаггында исә данышыб сөһбәт **едирди** (С. Рәһман); **Нахыр кәлди** (И. Шыхлы).

е) **һәр кәс, һәр бир кәс, кимсә, һеч ким, һеч кәс** кими гејри-мүәјјән әвәзликләр чүмләдә мүбтәда ролунда чыхыш едәрәк, бир шәхси билдирдији кими, бир нечә шәхси дә билдирир. Лакин һәр ики һалда һәмин сөзләрлә ифадә олунмуш мүбтәдаларын хәбәри тәк олур. Бу онунла изаһ олунур ки, сајдығымыз гејри-мүәјјән әвәзликләрин чәм һалы јохдур; мәсәлән, Биз елә бир чәмијјәт јаратмышыг ки, орада **һәр кәс** өз бачарыг вә габилијјәтинә көрә **ишләмәлидир** (М. Ибраһимов); **Кимсә**, онун адыны, јашыны, һарада доғулдуғуну вә кимин гызы олдуғуну **билмирди.** (А. Сејфәддин); **һеч ким** чаваб вермәди (Һ. Меһди); **һеч кәс дөнүб бахмады** (Мир Чәлал).

Хәбәрин һәмчинс мүбтәдаларла шәхсә вә кәмијјәтә көрә узлашмасы. Хәбәрин һәмчинс мүбтәдаларла шәхсә вә кәмијјәтә көрә узлашмасы ашағыдакы гајда үзрә олур:

1. Һәмчинс мүбтәдаларын бири биринчи **(мән вә јахуд биз)**, дикәри исә икинчи **(сән вә јахуд сиз)** шәхси билдирән әвәзликлә ифадә едилмишсә, хәбәр биринчи шәхсин чәминдә олур; мәсәлән, О заман **сән дә, мән дә чаван идик** (М. Ибраһимов); —Јахшы, демәли **сиз дә, биз** дә сәһвимизи **бојнумуза алырыг** (М. Ибраһимов).

2. Һәмчинс мүбтәдаларын бири биринчи **(мән, биз)**, дикәри исә үчүнчү шәхс әвәзлији **(о, онлар)** вә ја исимлә ифадә едилмишсә, хәбәр јенә биринчи шәхсин чәминдә олур; мәсәлән, **О да, мән** дә гоча анамыздан ајрылыб гызыл һәбсханалара **кетмәрик** (Һ. Меһди), **Мән** дә, **Павлуша да болшевиик** (М. С. Ордубади); **һәбибә** илә **биз** ибтидан мәктәбдән **ајрылмышдыг** (Мир Чәлал); **Онлар** ирәлидә, **мән** дә архада **кедирдик** (С. Шамилов).

3. Һәмчинс мүбтәдаларын бири биринчи **(мән, биз)**, дикәри исә икинчи **(сән, сиз)** вә үчүнчү шәхс әвәзлији **(о, онлар)** вә ја исимлә ифадә едилмишсә, хәбәр јенә дә биринчи шәхсин чәминдә олур; мәсәлән,—Она көрә **сән дә, мән** дә, **о** бири **јолдашларымыз да** кәрәк кечә билмәјиб, күндүз билмәјиб **чан јандыраг** (Һ. Меһди); **Мән** дә, сән дә, **о** да колхозда **ишләјирик. Мән,** сән вә **Сәлим** тәләбәјик.

Сән дә, **мән** дә, **Лејла** да бу ағачын **барыјыг.**
Торпагдан атәш алан еҹгин өвладларыјыг.
(Б. Ваһабзадә).

4. Һәмчинс мүбтәдаларын бири икинчи **(сән, сиз)**, дикәри исә үчүнчү шәхс әвәзлији **(о, онлар)** вә ја исимлә ифадә едилмишсә, хәбәр икинчи шәхсин чәминдә олур; мәсәлән, Нә сән, нә дә **о**, **өзбәк дејилсиниз** (Ә. Вәлијев); **Сән** дә, **Васја** да бу барәдә **сәһв едирсиниз** (М. С. Ордубади);—Елә о бири **гыз** да, **сиз** өзүнүз дә анчаг бурада, сизә аид олан ев иши илә **мәшғул олун!**—дејә Меһман гәти бир сәслә чаваб гајтарды. (С. Рәһимов); Һәдијјә чаваб вермәмиш Сәлим дилләнди:—Мүәллимә —деди—**онлар да, сиз** дә **наһара мәнә гонагсыныз** (Мир Чәлал).

Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зән гаршылашан һәмчинс мүбтәдалардан бә'зиси чансыз әшјаларла ифадә олунан сөздән ибарәт олур. Белә һалларда һәмин м[illegible]

үчүнчү шәхсдә олараг, чанлы варлыг кими тәсәввүр олунур вә узлашма јенә јухарыда көстәрдијимиз гајдалар үзрә гурулур; мәсәлән:

Шаир көнлүм рүбабыны ешг илә чалды.
Бир әбәди **гардаш олдуг**: илк **баһар** вә **мән**
(С. Вурғун).

Кечә әријиб кечир,
Јат, гузум, бешијиндә.
Дан улдузу, бир дә **мән**
Дурмушуг кешијиндә.
(И. Сәфәрли).

Мән дә, **мангам** да, бүтүн **колхоз** да камандир јолдашын дедијинә јүз фаиз **шәрикик** (Ә. Әбулһәсән).

Бүтүн бу јухарыда көстәрдикләримиздән белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, чүмләдә биринчи шәхс икинчи шәхслә, јахуд икинчи вә үчүнчү шәхслә, јахуд да јалныз үчүнчү шәхслә гаршылашдыгда узлашма биринчи шәхсин чәми үзрә олур. Икинчи шәхс үчүнчү шәхслә гаршылашдыгда исә узлашма икинчи шәхсин чәми үзрә олур. Башга сөзлә десәк, биринчи шәхс икинчи вә үчүнчү шәхсдән, икинчи шәхс исә үчүнчү шәхсдән үстүн тутулур.

5. Һәмчинс мүбтәдалар јалныз үчүнчү шәхсләри ифадә едәрсә, хәбәр һәмчинс мүбтәдаларла шәхсә көрә һәмишә узлашыр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, хәбәрин үчүнчү шәхси ифадә едән һәмчинс мүбтәдаларла кәмијјәтә көрә узлашмасы мөһкәм дејилдир. Бу узлашма бә'зән олур, бә'зән дә јох.

1) Чанлы варлыглары ифадә едән һәмчинс мүбтәдалар тәк һалдадырса, онда хәбәрин һәмчинс мүбтәдаларла кәмијјәтә көрә узлашмасы һәмчинс мүбтәдалары бир-биринә бағлајан бағлајычылардан вә хәбәрин һәмчинс мүбтәдалара ја умуми шәкилдә, ја да ајры-ајрылыгда аид олмасындан мүәјјән дәрәчәдә асылыдыр.

а) Интонасија, **да, дә, илә (-ла, -лә), нә, нә дә, һәм, һәм дә, һәтта, һабелә** бағлајычылары илә бағланан һәмчинс мүбтәдалар чанлы варлыг билдирән сөзләрлә ифадә олунарса, хәбәр чәм дә ола билир, тәк дә. Хәбәр бә'зән һәмчинс мүбтәдаларын һамысыны әһатә едәрәк, онлара умуми шәкилдә, бә'зән дә ајры-ајрылыгда онларын һәр биринә аид олур; мәсәлән, **Павлуша, Әскәр** вә **Ајрапет** Мәммәди ахтарыб **тапдылар** (М. С. Ордубади); **Күндуз, Горхмаз, Һүммәтјар** вә **Мәдәд кәлди** (Ә. Вәлијев); **Сијаси рәһбәр** дә, **старшина** да бөлүјү бир кәндә чәкмәји мәсләһәт **билирдиләр** (Мир Чәлал); **Фирудин** дә, **Муса киши** дә тахыл тајасынын көлкәсинә кечди (М. Ибраһимов); Лакин **нә Ферреро, нә онун мүавини,** нә дә ки, **Меһди** бир гәрара кәлмәјә **тәләсирдиләр** (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); Хошбәхтликдән бу күн нә **Рүстәм киши,** нә **Ширзад,** нә дә **Салман кәлмишди** (М. Ибраһимов); **Лалә** илә **Гүдрәт** уста Рамазаны тәбрик едә-едә һамыдан сонра **чыхдылар** (Һ. Меһди); **Муса киши** илә **Сәријјә хала** хырманда тајанын дибиндә **отурмушду** (М. Ибраһимов); Һәм **о**, һәм дә **Васја** алманлар тәрәфиндән әзаб верилиб боғаздан асылмыш адамлары дәфәләрлә **көрмүшдүләр** (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); Фәлакәтдән, изтирабдан вә инсанын әсәбләринә тохунан һәр нөв сәс-күјдән узаг олан бу учсуз-бучагсыз саһилдә һәм о**гыз**, һәм дә **Шәмил** нечә **хошбәхт иди** (Һ. Меһди); **Никар, Мәрјәм хала**, балача **Рүстәм, һәтта** Сәлимову һәр күн мә'дәнә апармаға кәлән шофер **Кәрим** дә бу һәјата елә **алышмышдылар** ки, фөвгәл'адә бир һадисәнин баш верә биләчәјини ағылларына белә кәтирмирдиләр (Ј. Әзимзадә); Бу ишдә **каркәр** дә, **кәндли** дә, **зијалы** да, һәтта истәсәниз **баггал** да бир чәбһәдә **олмалыдыр** (М. Ибраһимов); Онун гардашлары **Михаил** вә **Пјотр**, һабелә бачысы оғлу **Женја** да бурада **ишләјирдиләр** («Коммунист» гәзети).

Бә'зән һәмчинс үзвләри бир-биринә бағлајан **илә** бағлајычысы сонунчу һәмчинс үзвдән сонра кәләрәк гошма олур вә һәмин гошмадан сонра әксәрән **бәрабәр, јанашы** вә бирликдә сөзләриндән бири ишләнир. Белә һалларда хәбәр тәк дә ола билир, чәм дә; мәсәлән, **Асланов оғлу илә бәрабәр** гонаг отағына **кирди** (Һ. Меһди); **Лачын Күлјазла јанашы кедирди** (Һ. Меһди); Бир аз сонра Камал **Сәфәрзадә һәкимлә бәрабәр кәлдиләр** (С. Рәһимов).

Јухарыдакы мисаллардан ајдын олур ки, белә бирләшмәләр парчаланараг, бир һиссәси мүбтәда, дикәр һиссәси тамамлыг кими көтүрүләрсә, хәбәр тәк олур. Әксинә бирләшмә парчаланмадан мүбтәда кими көтүрүләрсә, хәбәр чәм дә ола билир.

б) **ја, ја да, вә ја, вә јахуд, каһ, каһ да** бағлајычылары илә бағланан һәмчинс мүбтәдалар чанлы варлыг билдирән сөзләрлә ифадә олунарса, хәбәр адәтән тәк олур, бурада хәбәр һәмчинс мүбтәдалара ајры-ајрылыгда аид олур; мәсәлән, Бакыдан кедәнләрдән еләләри дә вардыр ки, онлары **ја палата јолдашы, ја һәким,** ја да **сәһијјә бачысы** өтүрмәјә **кәлмишди** (Ә. Әбулһәсән); О, мәктуб јаздыгча каһ **Сәрхан**, каһ **Рүстәм** бир сөз **дејирди** (М. Ибраһимов).

Гапынызы дөјәндә бир ахшам үсту: таг-таг...
Ја **бачын**, ја **гардашын** тез јүјүрүб ачачаг (Ә. Чәмил).

2) Чанлы варлыглары ифадә едән һәмчинс мүбтәдаларын һамысы вә јахуд онлардан бири чәм оларса, онда хәбәрин белә һәмчинс мүбтәдаларла узлашмасы, хәбәрин үчүнчү шәхс чәмлә ифадә едилән мүбтәда илә узлашмасы кими олур. Бурада хәбәр мүбтәдаларла бә'зән узлашыр, бә'зән дә узлашмыр; мәсәлән, Мејдандан **фәһләләр, мүһәндисләр, алимләр, мүәллимләр, тәләбәләр, мәктәблиләр, һәкимләр, агрономлар, јазычылар, артистләр, тәләбәләр** вә евдар **гадынлар** кечирдиләр («Коммунист» гәзети); **Горугчулар, чобанлар** Сонаја **бахырды** (Мир Чәлал); Машынын сәсини ешитчәк **газлар** вә **һиндушгалар дилләндиләр** (Ә. Вәлијев); Дама-дивара чыхыб ганад чалан, үзүнү **күнәшә** тутуб банлајан **хорузлар**, доггазда ешәләнән ал-әлван **фәрәләр**, гырт-гырт едән аналарынын јанында хырдача **көбәләк** кими көрүнән **чүчәләр** нә гәдәр **хошбәхтдир** (Мир Чәлал); Лакин нә **Ферреро**, нә дә онунла кәлән **партизанлар** тәбиәтин бу көзәллијини **көрүрдүләр** (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); Нә **о**, нә дә **жандармлар** күллә **атырды** (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли).

3) Әкәр һәмчинс мүбтәдалар инсан вә һејван адларыны билдирмәсә, јә'ни чансыз варлыгларын адларыны ифадә едәрсә, онда һәмчинс мүбтәдаларын кәмијјәтиндән (јә'ни тәк вә ја чәм олмасындан) асылы олмајараг, хәбәр һәмишә тәк олур; мәсәлән, Кәнддә кичик **електрик стансијасы, радио говшағы, гираәт комасы, мәдәнијјәт еви, мәктәб тикилмишдир** (Ә. Вәлијев); Тәмиз, ири вә кениш **күчәләр**, нәһәнк вә уча **биналар, бағлар, бағчалар, парклар, мејданчалар** Кијевин һәр тәрәфини **бүрүмүшдүр** («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети).

Әзизаға МӘММӘДОВ
филоложи елмләр намизәди

«МОЛЛА НӘСРӘДДИН» ЖУРНАЛЫНЫН ДИНИ МӨВҺУМАТЛА МҮБАРИЗӘСИ

Әсрләрдән бәри Азәрбајчан ичтимаи фикир тарихиндә дини мөвһуматла мүбаризәдә габагчыл јазычыларымызын чох бөјүк ролу олмушдур. Мүтәфәккир шаир вә әдибләримиз өз бәдии, фәлсәфи әсәрләриндә көһнә дүнјанын һәр чүр зүлм вә мә'нәви әсарәтинә гаршы халгымызда дәрин нифрәт һисси ојатмышлар. Габагчыл јазычыларымыз көһнәлик, чәһаләт илә мүбаризә дедикдә илк әввәл феодализм дөврүндән галмыш мүртәче адәт вә ән'әнәләрә, ислам дини илә бағлы олан мөвһуми анлајышлара вә дини тәблиғата гаршы чыхмышлар. Әдәбијјатымызда мөвһумат әлејһинә олан бу мүбаризә әсрләр боју кизли вә ачыг шәкилдә давам етмишдир.

Азәрбајчанын бөјүк шаирләри, һәтта ислам дини тә'сириндә олдуглары һалда белә, һәмишә динин мә'нәви әсарәтинә гаршы мүхтәлиф шәкилдә е'тираз сәси учалтмыш, инсанын шүуруну зәһәрләјән дини еһкамлары, ахирәтпәрәстлији писләмишләр. Низами, Хагани, Нәсими, Фүзули кими бөјүк шаирләримизин әсәрләриндә јалныз мәсчид хадимләри, заһидләр, ваизләр дејил, схоластик елмләр, ислам дини тәфсирчиләри, мүнәччимләр вә реммаллар да ејни шиддәтлә тәнгид едилмишләр. Билдијимиз кими бүтүн дини тәригәтләр вә ја һәр чүр мөвһуми анлајышлар һәјат сәадәти вә хошбәхтлик әлејһинә чеврилмишдир. Лакин орта әср классик шаирләримиздә ислам дини хадимләринә, руһанилијә, онларын һәр чүр ујдурмаларына гаршы бүтүн шүбһә вә е'тиразлар һеч дә онларын динсиз олмаларыны көстәрмирди. Өз заманәсинин оғлу олан бу шаирләримизин дүнја көрүшүндәки зиддијјәтләр орта әср Шәрг схоластикасынын күчлү вә давамлы тә'сириндән ирәли кәлмишдир.

XIX әсрдән башлајараг, Азәрбајҹанын Русија илә бирләшмәсиндән сонра, мүтәрәгги рус иҹтимаи фикринин тә'сирилә дөврүн габагҹыл маарифчи јазычыларында дини мүртәҹе ән'әнәләрә, мөвһумата гаршы фәал тәнгиди мүнасибәт гүввәтләнмәјә башлады. Бу заман Азәрбајҹанын габагҹыл јазычылары: М. Ф. Ахундов, Гасымбәј Закир, Мирзә Шәфи Вазеһ, Сејид Әзим Ширвани, Һәсәнбәј Зәрдаби вә башгалары ҹәмијјәтин тәрәггиси вә инкишафына мане олан Шәрг деспотизмини, ислам динини, мүхтәлиф тәригәтләри даһа кәскин тәнгид етдиләр. М. Ф. Ахундов өз зәнкин јарадыҹылығынын бүтүн саһәләриндә: драматуркијасы вә нәср әсәрләриндә, тәнгиди мәгаләләри вә фәлсәфи мәктубларында дини мөвһумат вә ҹәһаләт әлејһинә мүбаризә апармышдыр. О, дини кәскин тәнгид едәрәк, дин илә елмин бир араја сығa билмәјәҹәјини ҝөстәрирди. М. Ф. Ахундов өз мәшһур фәлсәфи әсәри олан «Ҝәмалүддөвлә мәктубларында» дејирди: «...мән күлли әдјаны пуч вә әфсанә һесаб едирәм»[1]. Бурадан да бөјүк мүтәфәккир јазычынын атеизми анлашылыр.

М. Ф. Ахундов ҝөстәрирди ки, ислам дини халгын узун әсрләр боју елмә, мәдәнијјәтә вә сағлам дүшүнҹәјә јијәләнмәсинә әнҝәл олмушдур. Чүнки елмин инкишафы, тәрәггиси бүтүн динләрин ујдурма олдуғуну сүбут едир вә чыхардығы нәтиҹәләр дини е'тигадлары көкүндән балталајыр. М. Ф. Ахундов тәрәфиндән ҹәһаләт вә мөвһумат әлејһинә галдырылан бу мүбаризә сонракы дөврдә габагҹыл Азәрбајҹан јазычылары вә иҹтимаи хадимләри үчүн дәјәрли бир фәалијјәт нүмунәси олмушдур. Һәлә М. Ф. Ахундовун сағлығында дини мөвһумата гаршы башланан бу ҹидди мүбаризәдә илк Азәрбајҹан гәзети «Әкинчи» вә онун әтрафында топланан габагҹыл Азәрбајҹан зијалыларынын фәалијјәтини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр.

Һ. Б. Зәрдабинин Бакыда нәшр етдирдији (1875—1877) «Әкинчи» гәзетилә сых сурәтдә әмәкдашлыг едән М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Н. Б. Вәзиров, Әсәнүлгәваид вә башга бу кими маарифчи јазычылар дини фанатизм әлејһинә мүбаризәни әсас мәсәләләрдән бири һесаб едирди. Онлар «Әкинчи» гәзети сәһифәләриндә дини мәрасимләр, тә'зијәдарлыг, мәһәррәмлик әлејһинә дәрҹ етдикләри мәгаләләрдә фанатикләр, мүртәҹе мүлкәдар зијалыларла апардыглары мәфкурәви мүбаризәни әсаслы бир шәкилдә ҝенишләндирирдиләр.

---

[1] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III ҹилд, Азәрнәшр, Бакы, 1938, сәһ. 62.

Биринчи рус ингилабы бүтүн дүнја халгларынын сијаси һәјатында, азадлыг мејлләринин инкишафында мүһүм дөнүш мәрһәләси олду. 1905—1907-ҹи илләр ингилабынын тә'сирилә Азәрбајҹанын сијаси-игтисади вә мәдәни һәјатында чох әсаслы дәјишикликләр баш верди. Азәрбајҹан халгынын милли вә синфи шүурунун артмасы, наданлыг, ҹәһаләт вә дини мөвһумата гаршы мүбаризә вә азадлыг уғрунда һәмрә'јлик идејасы демократик мәтбуатда, габагҹыл јазычыларымызын јарадыҹылығында өзүнү ҝөстәрирди. «Ингилабын давам етдији бүтүн мүддәтдә рус пролетарлаты вә кәндлиләри илә бирликдә Украјнанын, Беларусијанын, Полшанын, Прибалтиканын, Загафгазијанын, Орта Асијанын вә чар Русијасындакы башга учгарларын фәһләләри вә кәндлиләри дә өзләринин үмуми дүшмәнләри олан чаризмә вә мүлкәдарлара гаршы ҹијин-ҹијинә гәһрәманҹасына мүбаризә апарырдылар».[1]

Беләбир тарихи шәраитдә мүлкәдар-буржуа синфи вә онун мәтбуаты Бакы пролетариатынын ингилаби һәрәкатындан горхараг, халгы ҹәһаләтдә, динин мә'нәви әсарәтиндә сахламаг үчүн ислам динини тәблиғ вә тә'риф етмәјә вар гүввәсини сәрф едирди. Буржуа мәтбуаты өз сәһифәләриндә дини «мүгәддәс» мәркәзләри, дини схоластик романлары вә дини әхлаг мәсәләләринә даир әсәрләри ҝениш бир өлчүдә јајмаға башлајырды. Бу мүртәҹе мәтбуат «Бизә һансы елмләр лазымдыр?» сәрлөвһәли мәгаләләрлә ҝениш мүбаһисә ачараг, 1905—1907-ҹи илләр ингилабынын тә'сири нәтиҹәсиндә ојанмагда олан халг күтләләрини сијаси һәјатдан, ингилаби мүбаризәдән узаглашдырмаға чалышырды. Мүлкәдар буржуа мәтбуаты «милли хүсусијјәтләрин», «адәт вә ән'әнәләрин» горунмасыны әлдә бәһанә едәрәк, ислам дини вә панисламизм идејасыны тәблиғ едирди.

Ҝениш халг күтләләри ичәрисиндә буржуазијанын бу зәрәрли, алдадыҹы тәблиғатына гаршы ән әзиҹи вә сарсыдыҹы зәрбәни демократик «Молла Нәсрәддин» журналы вурду. Журналын баш редактору, бөјүк демократ Ҹ. Мәммәдгулузадәнин өз дедији кими бу дини мөвһумат халгын ојанмасына, јахшы илә јаманы сечә билмәсинә, азадлығын гәдрини билиб ондан истифадә едә билмәсинә мане олурду.

Буну хүсусилә гејд етмәк лазымдыр ки, М. Ф. Ахундов вә «Әкинчи» гәзетиндән сонра дини мөвһумат әлејһинә ән шиддәтли мүбаризә апаран «Молла Нәсрәддин» журналы вә

---

[1] Биринчи рус ингилабынын әлли иллији (тезисләр), «Коммунист» гәзети 22/I-1955, № 18 (9743).

М

онун әтрафында топланан јазычылар олмушдур. 25 иллик әдәби-ичтимаи фәалијјәти дөврүндә «Молла Нәсрәддин» журналынын сәһифәләриндә даима мөвһуматы ифша едән сатирик һекајәләр, фелјетонлар, елми атеист мәгаләләр вә мә'налы шәкилләр тез-тез дәрч едилирди. Журналын фәал әмәкдашлары олан Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, Ә. Г. Гәмкусар, М. С. Ордубади, Әли Нәзми кими јазычылар халг күтләләрини мөвһумат вә чәһаләтин әзичи тә'сириндән гуртармаг үчүн өз јарадычылығында бу мөвзуја чох кениш јер верирдиләр. Азәрбајчанын демократик јазычылары еjни заманда өз мәфкурә мүбаризәсиндә буржуа мәтбуатынын алдадычы вә зәһәрли тәблиғатыны дамғалајараг, азадлыг дүшмәнләринин халга зидд мөвгејини кәскин тәнгид едирдиләр. Ч. Мәммәдгулузадә өз хатиратында бу һагда белә јазыр: «Бакыда «Һәјат» гәзетәси өз баш мәгаләләриндә османлы хәлифәсини ислам үммәти үчүн гибләкаһ гәрар верирдиләр. Шәриәт һамиләрини вә газылары «һәзрәт» адландырыб камали-еһтирам илә онлара тәмәллүг едирдиләр».[1]

Азәрбајчанын көркәмли демократик шаир вә јазычылары чох јахшы билирдиләр ки, көһнә мүлкәдар-буржуа гурулушунда дини мөвһуматы јајан руһаниләр, динә инанан авам чамааты сағлам башла дүшүнмәјә гојмур, онун шүуруну күтләшдирмәјә чалышырдылар. Чүнки дин хадимләри истисмар олунан синифләрин һаким синифләрлә мүбаризәсинин гаршысыны алыр, «һәгиги һәјатын мүвәггәти, е'тибарсыз, ахирәтдәки һәјатын исә әбәди» олдуғу һаггында ујдурмалар јарадырдылар.

Габагчыл демократик јазычыларымыз чох јахшы баша дүшүрдүләр ки, халгы елм вә мәдәнијјәтдән кери сахлајан дин хадимләри имтијазлы синифләрин вә мүфтәхорларын истисмарчы мәнфәәтләринә хидмәт едирләр. Бу чәһәтдән Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр»и, Ә. Һагвердијевин «Хортданын чәһәннәм мәктублары», Сабирин руһаниләр вә дини фанатизм әлејһинә јаздығы ше'рләр ән көзәл нүмунәләрдир.

Ч. Мәммәдгулузадә һәлә илк фелјетонларындан бири олан «Нијә мәни дөјүрсүнүз?» адлы сатирасында дин хадимләринә олан мүнасибәтыны чох ајдын бир шәкилдә ифадә етмишдир:

«А моллалар нијә мәни дөјүрсүнүз? Олмаја мәндән горхурсунуз? Олмаја горхурсунуз ки, әјилиб чамаатын гулағына бир нечә сөз пычылдајам, бир нечә мәтләбләрдән онлары акаһ едәм? Олмаја горхурсунуз ки, мәчмуәнин вәрәгләрини нөкәрләр самавар алышығы едә-едә вә шәкилләрини ушаглар ојнаја-ојнада ахырда чамаат көзүнү ачыб бә'зи ишләрдән хәбәрдар ола? Олмаја сиз баша дүшүрсүнүз ки, бир мәмләкәтдә ики падшаһ вә бир әсрдә ики молла ола билмәз. Ја Молла Хәсрәддин, ја Молла Нәсрәддин?» («Молла Нәсрәддин», 1906, №4). Мүәллиф «Молла Хәсрәддин» дедикдә халгы даима чәһаләтә вә керилијә, наданлыг вә авамлыға чағыран моллалара ишарә етмишдир. Онлар халга һәгигәти, доғру мәтләбләри ачыб сөјләмәкдән горхурдулар. Ч. Мәммәдгулузадәнин өзүнүн вә журналын исә әсил вәзифәси «молла хәсрәддинләрдән» тамамилә фәргли олараг, халгы бүтүн һәгигәтләрдән акаһ етмәк иди.

Молланәсрәддинчиләр халг күтләләринә өз үрәк сөзләрини, һәгигәти ачыб дејәркән сатира, јумор вә тәнгиди күлүшдән бачарыгла истифадә едирдиләр. «Молла Нәсрәддин» журналы илк сәһифәләриндән башлајараг «Телеграмлар», «Ләтифәләр», «Һикмәтли сөзләр», «Молла Нәсрәддинин һесаб мәсәләләри», «Молла Нәсрәддин Гамусу ә'ламиндән», «Е'ланлар», «Елми чоғрафијаја даир бир нечә мә'лумат» вә с. кичик сатирик парчалардан тутмуш фелјетон, ше'р вә шәкилләрә гәдәр дини мөвһуматын ифшасына даир дәрин мә'налы, инсаны дүшүндүрән вә ислаһ едән әсәрләр чап едилирди.

«Молла Нәсрәддин» телеграмларынын бириндә халгын азадлығы үчүн әсас шәртләрдән бири олан вә еjни заманда демократик мәтбуатын тәләб етдији азад сечки үсулуна гаршы иртичачыларын, дин хадимләринин һүчумуну ифша едәрәк јазырды:

«Сәлјан—чамаат газысы думаја чох әһәмијјәтли бир лајиһә һазырлајыр. Бу лајиһәдә тәвәггә едилир ки, мүсәлман шәриәтиндә һүрријјәт вә сечки үсулу һарам олмағына көрә гојмасынлар ки, јаланчы гәзетчиләрин сөзләринә бахыб мүсәлманлара һүрријјәт верәләр». («Молла Нәсрәддин», 1906, № 3).

«Молла Нәсрәддин»нин «Һесаб мәсәләләри» башлығы илә чап едилән јазыда кәндлинин чаризм үсул-идарәси заманы мүлкәдар, руһани вә чар мә'мурлары тәрәфиндән амансызчасына истисмар олунмасы ифша едилирди: «— Әкинчи әкдији буғданын отуздан он һиссәсини верир мүлкәдара, он һиссәсини верир молла вә дәрвишә (јуху тә'бири, гыздырма дуасы вә гејри зәһмәтләрин әвәзиндә), он һиссәсини дә глава вә пристава рүшвәт, диван хәрчи... әкинчинин өзүнә нә гәдәр буғда галды?» («Молла Нәсрәддин», 1906, №21).

[1] Ч. Мәммәдгулузадә, Әсәрләри, II ч., Азәрнәшр, Бакы, 1936, сәһ. 504.

Ч. Мәммәдгулузадә өз кичик сатираларында дин хадимләринин демократија, «мәшрутә» вә азадлыг әлејһинә олдугларыны, онларын истибдад тәрәфдары, дин вә шәриәт наминдән истифадә едиб халгы истисмар етдикләрини көстәрирди. Бу мүнасибәтлә «Һикмәтли сөзләр» сәрлөвһәси алтындакы јазыларда охујуруг:

«Бакы: «Молла Нәсрәддин»и охујан кафәрдир» (Мир Кәрим аға).

«Үздә мәшрутә, батиндә истибдад тәрәфдары олмаг ән биринчи сәламәтлик јолудур». (Мир Һашым Тәбризи).

«Аллаһын әмриндән чыханларын чүз'исини аллаһ өзү билир, амма бизим хаһишимиз вә әмримиздән чыханларын башына «бајкот» оду јағар».

«Истәјирсән ки, дүнјада һәр зүлм вә јаман иш тутасан, амма авамын јанында һөрмәтдән дүшмәјәсән, шәриәти әлдә бәһанә ејлә». («Молла Нәсрәддин», 1907, № 24).

«Молла Нәсрәддин» журналынын фәалијјәти дөврүндә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» (1909), Ә. Һагвердијевин «Хортданын чәһәннәм мәктублары» (1907) кими ики мүһүм әсәрин чәһаләт вә мөвһуматла мүбаризәдә ролу чох бөјүк олмушдур. Һәр ики әсәрдә гәләмә алынан мөвзулар мүһүм ичтимаи һадисәләр фонунда инкишаф едир. Бу әсәрләрдә динин һаким мөвге тутдуғу бир дөврдә чәһаләт вә мөвһуматын төрәтдији фачиәләр инсанда фырылдагчы дин хадимләринә, фанатизмә гаршы сонсуз бир гәзәб һисси ојадыр.

Ч. Мәммәдгулузадә «Өлүләр» пјесиндә көстәрмишдир ки, мүлкәдар-буржуа гурулушу шәраитиндә шејх нәсруллаһлара гүдрәт вә чәсарәт верән динин һөкмранлығыдыр. Бурада һәмчинин өзләрини ағыллы, бачарыглы һесаб едән, лакин диндар олан һачы һәсәнләри, һачы бахшәлиләри мүт'и вә шүурсуз едән аллаһын гәзәби вә чәһәннәм горхусудур. Бундан өзләринин хејринә истифадә едән дин тәблиғатчылары, мүчтәһид чилдинә кирмиш «Исфаһан лотулары», «шејх нәсруллаһлар», «өлү дирилтмәк» фырылдағы илә бөјүк газанчлар әлдә етмәји, һәтта башгаларынын намусуна тәчавүз етмәк кими алчаг әмәлләрә дә әл атмагла өз истәдикләринә наил олурлар.

«Өлүләр»дә бүтүн бу чәһаләт вә наданлыға гаршы дуран јеканә мүсбәт сурәт Искәндәрдир. Һәлә илк кәлишиндә Һачы Һәсәнин евиндә гонаг дүшән Шејх Нәсруллаһ Искәндәр илә үз-үзә кәләркән араларында белә бир мукалимә давам едир:

«**Шејх Нәсруллаһ**— (Искәндәрә) Белә мә'лум олур ки, сизин дәрсиниз бу ағаларын (Һејдәр аға вә Әли бәјә ишарәдир) дәрсиндән аздыр ки, бир мәнсәбә чата билмәмишсиниз.

Искәндәр—Бәли-бәли, бунлар елм дәрјасыдыр, инди дә ки, иншааллаһ сиз чәнабдан өлү дирилтмәк елмини өјрәнәрләр, онда дәхи лап алим оларлар.

Шејх Нәсруллаһ—Һачы Һәсән аға, тәвәггә едирәм бу биәдәби кәнар едәсиниз. Бу мүртәд аллаһтааланын һикмәтинә истеһза едир».

Искәндәрин Шејх Нәсруллаһа гаршы бу өлдүрүчү кинајәси ејни заманда аллаһ адындан данышан бүтүн дин хадимләринә гаршы дејилмиш бир иттиһамнамә иди. Искәндәр өз мүбаризәсиндә ирадәли вә чәсарәтлидир. О, Шејх Нәсруллаһ кими нүфузлу, олдугча һијләкәр бир адамы тә'гиб едир, икиликдә ону өз кинајәли күлүшләрилә дөјүш мејданындан чәкилмәјә мәчбур едир.

Ә. Һагвердијевин «Хортданын чәһәннәм мәктублары» әсәринин илк варианты «Чәһәннәм мәктублары» сәрлөвһәси алтында «Молла Нәсрәддин» журналынын 1907-чи ил 3-чү нөмрәсиндән башлајараг, һиссә-һиссә чап олунмушдур. Фырылдагчы шејхләрин ифшасы «Өлүләр»дә нә дәрәчәдә гүввәтли, реал бојаларла әкс етдирилмишсә, «Хортданын чәһәннәм мәктублары» повестиндә дә «чәми әһалинин мүгәддәс һесаб етдији варлы, нүфузлу руһаны атанын» ән типикләшдирилмиш бир нүмајәндәси олан Һачы Мирзә Әһмәд ағанын да ич үзү бир о гәдәр бүтүн чылпаглығы илә көстәрилмишдир. Һачы Мирзә Әһмәд аға ел көзүндә нә гәдәр «мә'мүн», «мүгәддәс», «хејирхаһ»дырса, әслиндә бир о гәдәр рәһмсиз, чани вә ријакардыр. О, бир-бирләрини саф мәһәббәтлә севән ики кәнчин фачиәсинә сәбәб олараг онларын евләнмәсинә өз шәхси мәнфәәти үзүндән јол вермир. Һачы Мирзә Әһмәд ағанын ики кәнч севкилинин саф мәһәббәтинә гаршы чинајәткар һәрәкәтләри, Көһәртача бәсләдији мәһәббәтә көрә дејил, кәләчәкдә гызын атасы Камијабын бөјүк сәрвәтинә саһиб олмаг үчүндүр.

Мүәллиф мүчтәһидин евиндә ики севкилинин фачиәсинин илк башланғычыны белә тәсвир едир: «Фүрсәти фөвт ејләјән агил дејил, диванәдир, белә фүрсәт һеч вахт әлә дүшмәз, гәләт еләјир Фәрман, башыны даша дөјүр Худајар хан! Гызын никаһыны өзүмә охујачағам».

Мөвчуд мүлкәдар-буржуа гурулушунун һөкмранлығы сајәсиндә дин вә чәһаләт өз һөкмүнү ичра едир. Көмәксиз вә ачиз бир вәзијјәтә дүшән Фәрман «көјдә вә јердә», «илаһи вә мүгәддәс гүввәләрин» тимсалы олан Һачы Мирзә Әһмәд ағанын симасында бүтүн дин хадимләринә гаршы өз гәти һөкмүнү верир:

«Ајағыма дәмир чарыг кејиб, әлимә дәмирдән әса алыб тамам јер үзүну доланыб дејәчәјәм: о адыны мүчтәһид гојуб, амма јаланчыдыр, фасигдир, онун аллаһы гызыл өкүздүр. Она сәчдә едәјир, дини, шәриәти, намусуну, дүнјаны јемәк үчүн әлиндә аләт ејләјибдир».

Бөјүк халг шаири Сабир исә өз јарадычылығында дин хадимләринин: ахунд, молла вә мәрсијәханларын ифшасыны өзүнә мәхсус сатира дилилә ифадә етмишдир. Шаир дин хадимләринин һијлә вә ријакарлығындан данышаркән руһаниләрин авам чамаат үчүн уйдурдуглары јалан вә әфсанәдән истеһза илә бәһс едирди. Сабир руһаниләрин арадан көтүрүлмәсини динин, мәзһәбин арадан галдырылмасы фикри илә әлагәләндирирди: «Дин кедир, мәзһәб кедир, гәдри итир моллаларын» дејән шаир ејни заманда күнү-күндән нүфуздан дүшән динин мә'нәви әсарәтинә гаршы чыхырды.

Чәсарәтли Сабир һеч бир заман диндарларын тәһдид вә тә'гибиндән горхмурду. Шаир руһаниләрин мөвһуматы тәблиғ етмәклә авам чамааты даима чәһаләтдә сахладыгларыны јахшы билдији үчүн, тәнгид етдији молланын, заһидин, ваизин, ахундун дили илә ачыг-ајдын данышырды. Сабир «Көтүрүлдү» сатирасында кәләчәк азад чәмијјәтдә «ајылан» халгын тәрәггиси үчүн руһаниләрин арадан галдырылмасыны ән ваҹиб мәсәләләрдән бири һесаб едирди. Одур ки, мөвчуд чәмијјәтдә һәлә дә гүввәдә галан руһаниләрин кәләчәкдәки вәзијјәтләрини онларын өз дили илә ифша едәрәк дејирди:

Шадәм кәләчәк күнләримиз кечсә бу нисбәт,
Горхум бу ки, күндән-күнә бәдтәр ола һаләт;
Бир күн кәлә бидар ола филчүмлә чәмаәт,
Тәзвири-ибадәтдән едә фәрг бу милләт.
Мејданә чыха биздәки һәр дүрлү хәјанәт,
Нә төһфә кәлә бизләрә, нә нәзр, нә рүшвәт.
Һәтта дејәләр: молла, зијафәт көтүрүлдү,
Милләтдә олан бүсбүтүн адәт көтүрүлдү.

Сабирин «Молланын дәрди», «Чибим долмајыр», «Ај чан, ај чан», «Заһидин хүлјасы», «Ах...!» вә саир бу кими руһаниләр әлејһинә јазылмыш сатирик ше'рләри мөвһуматын халгын тәрәггиси вә инкишафына әнкәл олдуғуну көстәрән көзәл ше'р нүмунәләридир. Онун бу сатиралары дин хадимләрини мүхтәлиф чәһәтдән гамчылајырды. «Молланын дәрди» ше'риндә охујуруг:

Аһ ејләдијим нәш'еји-гәлјанын үчүндүр,
Ган ағладығым гәһвеји-финчанын үчүндүр.

Вә'з ејләдијим һәдјәву еһсанидән анчаг,
Үмдә гәрәзим кисәву һәмјанын үчүндүр.

Бурада јалныз өз шәхси мәнфәәти үчүн, чибинин долдурулмасына чалышан руһанилијин ријакар сифәтләрини көрүрүк. Уйдурдуғу чохлу «вә'зләрдән» фүтәранын һалына, ағыр һәјат шәраитинә һеч дә уjмајан молла һәр аддымда өз мәнафејини күдүрдү.

Сабир елмин, маарифин динә, фанатизмә дабан-дабана зидд олдуғуну дәриндән дәрк едирди. Күнү-күндән едилән јени техники ихтиралар, кәшфләр дини тәсәввүрләрин әксини көстәрирди. Шаир буна көрә дә руһаниләрин елмә, мәктәбә вә маарифә гаршы һүчум етдикләрини көрүр вә чох көзәл баша дүшүрдү ки, кениш халгын һәртәрәфли ојанмасы, дин хадимләринин синфи мәнафејинә зиддир. Шаир бүтүн бу һәгигәтләри инчәликләринә гәдәр тәнгид етдији типин дили илә ачыб дејирди:

Нечин мәктәбә рәғбәтим олмајыр?
Чибим долмајыр, долмајыр, долмајыр!
Мәнә һәр гәзетчи бәрәлдир көзүн,
Јазыр һеј гәзетләрдә мәктәб сөзүн;
Сөзүн гој дејим бир кәрә лап дүзүн,
Бу ишдән мәнә бир газанч олмајыр,
Чибим долмајыр, долмајыр, долмајыр!

Иран чәһаләтпәрәстләринин, дин хадимләринин вә мөвһуматын гүввәтли ифшасыны Чәнуби Азәрбајчан шаири Мирзә Әли Мө'чүзүн әсәрләриндә дә көрмәк олар.

Өз халгынын Сабири олмаға чалышан Мө'чүз вәтәниндә елм вә маариф әвәзинә бош вә мә'насыз дини һәдисәләрлә, буғ вә саггала һәнә гојмаг гајдалары илә мәшғул олан руһаниләри, мө'мүн һачылары, мәшәди вә кәрбәлајылары кәскин бир гәләмлә тәнгид едирди. Шаир көстәрир ки, онлар «аллаһын хофу» вә динин зәрбәләрилә зәһмәткеш чамаатын башына олмазын мүсибәтләр кәтирирләр. Мө'чүз, мөвһуматын тәрәгги вә инкишафа зидд олдуғуну өз ше'рләриндә бөјүк бир чәсарәтлә көстәрмишдир.

Шаирин бу чәһәтдән «Аллаһ», «Лазымдыр», «Ваизин әгидәси», «Мө'мүнлүк әламәтләри» вә башга ше'рләри гүввәтли сатира нүмунәләридир.

Көһнә истисмарчы чәмијјәтдә дини пәрдә алтында мәнфәәт, јүнкүл тазанч мәнбәләри ахтаран афјорачылар һәр чүр һијләдән, һәмчинин мә'лум көһнә гәбирләрдән белә истифадә едирдиләр. Мүхтәлиф јолларла дини рәвајәтләр уйдурур, мө'чүзәләр һаггында шајиәләр бурахараг, «мүгәддәс мәканлар» јарадырдылар. Беләликлә дә, јүнкүл јол илә вар-

ланма хатиринә өлкәнин һәр јериндә, һәтта учгар кәндләрдә белә јени-јени пирләр, имамзадәләр, очаглар. «кәшф едилирди». «Молла Нәсрәддин» журналы өз сәһифәләриндә бу мүгәддәс мәканлары бүтүн чылпаглығы илә ифша едәрәк, әсл һәгигәтин нәдән ибарәт олдуғуну ачыб халга көстәрирди. Журналда дини мөвһуматын бу ән зәрәрли, һијләкәр үсулларына гаршы тез-тез «Телеграф хәбәрләри», «Сон хәбәрләр» вә «Кичик фелјетонлар» башлығы илә хырда сатирик парчалар чап едилирди.

Ч. Мәммәдгулузадә исә 1911-чи илдә «Молла Нәсрәддин» журналынын 1-чи нөмрәсиндә бөјүк бир чәсарәтлә бүтүн диндар вә авам чамаат арасында мәшһур олан «Бакы Бибиһејбәт зијарәткаһынын» мә'насыз олдуғуну, ислам гочуларынын, шејхүлисламын вә Бакы газысынын кәлир мәнбәји олдуғуну ифша едирди.

Мүлкәдар-буржуа чәмијјәтиндә дини мәзһәб давалары, хүсусилә сүнни-шиә дидишмәләри һәмишә һаким синифләрин хејринә, кениш халг күтләләринин зәрәринә, синфи шүурунун күтләшмәсинә чох бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Азәрбајчанда шиәлик тәблиғаты илә әлагәдар олараг, дәрин көк салмыш мәһәррәмлик тә'зијәдарлығы, зәнчир вурмаг вә баш јармаг кими динин мүртәче адәтләри һәмишә авам чамаатын мүт'и сахланылмасына, дини әсарәтдә галмасына сәбәб олмушдур. Бу чәһаләтпәрәстлик ингилаба гәдәр өз һөкмүнү сүрүрдү. Халгы бу чәһаләт вә наданлыг торуна саланлара гаршы «Молла Нәсрәддин» журналы вә онун әтрафында топлашан демократик јазычыларымыз һәмишә мүбаризә апармышлар. «Молла Нәсрәддин» журналы сәһифәләриндә мәһәррәмликдә шәбиһ чыхармаг, тә'зијә сахламаг, зәнчир вурмаг, баш јармаг, туғ, әләм кәздирмәк вә с. кими дини мүртәче ән'әнәләрә гаршы ифшаедичи јазылар, фелјетонлар, сатирик ше'рләр вә бүтүн бу мөвзулара һәср едилмиш рәнкли шәкилләр, карикатура да чап едилирди. Ч. Мәммәдгулузадәнин дәрин мәзмунлу, ислаһедичи фелјетонлары, Ә. Һагвердијевин «Шәбиһ», «Хортданын чәһәннәм мәктублары» һекајәсиндәки дини мәрасимләрин ифшасы, Сабир, Әли Нәзми, М. С. Ордубади кими шаирләримизин дин әлејһинә јазылмыш ше'рләри, мәһәррәмлијин әсл мүртәче маһијјәтини, онун халг күтләләринә вурдуғу мадди, чисмани вә мә'нәви зәрәрләрини ачыб көстәрир, бу зәрәрли дини ајинләри давам етдирәнләр исә кәскин сатира һәдәфинә чеврилирди. Сабир «Тәзә вә көһнә» ше'риндә сүнни-шиә тәәссүбләринин халга

вурдуғу зәрбәни, ејни бир халг ичәрисиндә икитирәлик әмәлә
кәтирдијини мәһарәтлә ачыб көстәрирди:

Тәзә: Сүнни вә шиә тәәссүбләри ләғв олдуму ја?

Көһнә: Нә дедин? Күфр данышдын? Чырарам ағзыны һа!

Дини мөвһуматын ијрәнч нәтичәләрини, аилә тәрбијәсин-
дә чох зәрәрли тә'сирини јазычыларымыз һәмишә көстәрмәјә
чалышырды. М. С. Ордубади «Мәһәррәмдә атанын оғлуна
нәсиһәти» адлы сатирасында јазырды:

Зәнчирини һазырла оғул, дурма, дајанма,
Јар башыны, вур синәнә, инсанлығы ганма.
Вур башына, төк көз јашы, үрфанә нә һачәт,
Галмыш бабамыздан бизә бу севкили адәт.
Бу мәтләбә шәкк ејләјәнин затына лә'нәт,
Чәһд ејлә чәһәннәмдә әзизим ода јанма,
Һәр нә бачарырсан елә вур баша јубанма.

Ислам дининдә күтләләри ағыр истисмар едән, ону зәиф
вә тагәтсиз һала салан ајинләрдән бири дә оручлугдур. Јазы-
чыларымыздан Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир, Ә. Һагверди-
јев, М. С. Ордубади өз әсәрләриндә оручлуғун зәһмәткеш
күтләләрә дүшмән олдуғуну, истисмарчы синифләрә хидмәт
етдијини көстәрмишләр. Рамазан ајында, динә инананлар
өз тәсәррүфатларында узун јај күнләриндә ган-тәрә бата-
бата башы ашағы, ач, сусуз ишләмәли, һәм дә ишдән сонра
күн батана гәдәр мәсчидә кедәрәк ваизин моизәләринә гулаг
асмалы идиләр. Дини тәблиғата көрә оручлуғун үмдә мә'на-
сы будур ки, куја варлылар бу ајларда ач галмаға адәт елә-
синләр вә јохсулларын һәјатыны јада салсынлар, онлара әл
тутсунлар. Әслиндә исә бунун башдан-ајаға гәдәр ујдурма
олдуғуну, авам чамаатын көзүнә гара бир пәрдә салындығы-
ны, һәтта варлылар тәрәфиндән верилән еһсанларын да јенә
руһаниләр, истисмарчы синифләрин хејринә олдуғуну Сабир
һәлә о заман «Диләнчи», «Маһи рамазандыр» ше'рләриндә
ифша етмишдир:

Сајил! Гапыдан бахма бизә, пис көз атарсан,
Чох ганғыма!.. дуррам, елә вуррам ки, батарсан!
Рузи сәнә һәр јердә мүгәддәрсә чатарсан!
Бир шеј әлинә кечмәсә, сән ач да јатарсан!
Биз назү ниәм әһлијик еһсан да бизимдир!
Еһсан да бизимдир, шәрәфү шан да бизимдир!

Ислам дини гадынларын һүгугсуз галмаларыны, онла-
рын мал кими алыныб сатылмасыны, сиғә едилмәсини, аз
јашлы гызларын әрә верилмәсини ганунилә шдирирди. Де-
мократик јазычыларымыз гадынын бу һүгугсуз, ағыр вәзиј-

јәтини үрәк јанғысы илә ачыб көстәрмиш, гадынын бәшәр тарихиндә бөјүк хидмәт вә ләјагәтини гијмәтләндирмиш, гадын азадлығы уғрунда мүбаризә апармышлар.

«Әкинчи» гәзетиндән башлајараг, XX әсрин әввәлләринә гәдәр мәтбуатымыз гадын азадлығы мәсәләсинә даир бир сыра мәгаләләр чап етмишдир.

Мүртәче мүлкәдар-буржуа мәтбуатында гадын әсарәтини гүввәдә сахламаг мәгсәдилә «Һечаб мәсәләси» мөвзусуна даир буржуа мүәллифләри бир сыра мәгаләләр дә чап едирдиләр.

Бүтүн мүртәче буржуа милләтчиләринә гаршы Ҹ. Мәммәдгулузадә 1907-чи илдә «Молла Нәсрәддин» журналында «Һечаб мәсәләси вә ҹавабымыз» башлыглы мәгалә илә ҹаваб вермишдир. Мүәллиф иртиҹачы гүввәләрин баш галдырдығы заманда гадын һүгугсузлуғуна гаршы бир сыра гүввәтли дәлилләрлә руһаниләрин чүрүк фикирләрини рәдд едирди. Бу мүнасибәтлә демократик јазычыларымыз сиғә мәсәләси, јә'ни дини пәрдә алтында ганунилашдирилмиш фаһишәлијә гаршы өз кәскин сатиралары илә дә чыхыш едирләр. Чохарвадлылыга гаршы Сабир «Мәсләһәт», «Күндә бир арвад алырыг биз», аз јашлы гызларын әрә верилмәсинә гаршы исә «Шикајәт вә нәдамәт» кими ше'рләрини јазырды. Әли Нәзми ҹаһил ата вә аналары тәрәфиндән аз јашлы гызларын һүгугларынын тапдаланмасына, гоҹа кишиләрә пул илә сатылмасына гаршы тәти е'тираз сәсини учалдырды. Шаирин «Бир гызын Молла Нәсрәддинә әрзи һалы» адлы ше'ри буна чох көзәл бир нүмунә ола биләр:

> Бабаҹығым! Олса да зәһмәт сәнә,
> Һалыма бах, ејлә дә шәфгәт мәнә;
> Сәнсә дә лүтф ејлә мәһәббәт мәнә,
> Гылмады бир кимсә мүрүввәт мәнә,
> Мән ҹоҹуг олдум мәни алдатдылар,
> Беш груша бир гоҹаја сатдылар.

Һәзин бир лиризмлә ифадә едилән бу ше'р кәнч, һүгугсуз бир гызын дилиндән дејиләрәк, һәр јердән әли үзүлдүјү үчүн «Молла Нәсрәддин» журналына өз ағыр күнләрини, кәдәр вә дәрдләрини көз јашлары илә јазан јүзләрлә гызлардан биринин сәсидир.

Империалистләр хүсусилә Шәргдә сарсылмаға башлајан мөвгеләрини мөһкәмләтмәк үчүн иллərдән бәри диндән истифадә етмәкдәдирләр. Онлар руһани башчыларыны әлә алмагла бәрабәр, өз акентләринә дә руһани либасы кејдирәрәк, јерләрдә гарышыглыг төрәдирләр.

Бу күн олдуғу кими кечмишдә дә Иранын дахили ишләринә гарышмаг үчүн мәҹлис сечкиләри мүнасибәтилә инкилис акентләри чох ҹанфишанлыг едирдиләр. Онлар руһани башчыларындан истифадә едәрәк, мәҹлис сечкиләриндә өз намизәдләрини ирәли сүрмәклә нүфуз даирәләрини кенишләндирирләр.

«Молла Нәсрәддин» мәҹмуәсинин 1923-чү ил 19 мај тарихли нөмрәсиндә рәссам Ә. Әзимзадәнин бу мүнасибәтлә чәкдији шәкил чап едилмишдир. Шәкилдә тәсвир едилир ки, Иранын инкилиспәрәст руһани башчыларындан бири әтәкләри арасында башлары көрүнән үч инкилис хәфијјәсини кизләтдији һалда јерли полис гүввәләринин вә руһаниләрин тә'зими илә мәҹлисә дахил олур. Шәклин алтында јазылмышдыр: «Иранын садиг достларынын сијасәтини ишә салмаг үчүн Һаҹы Аға Нуруллa Сиггәтүлислам мәҹлис сечкиләри мүнасибәтилә Теһрана варид олду».

Узун илләрдән бәри дини мөвһуматла мүбаризәни өз јарадыҹылығынын әсас мөвзуларындан бири һесаб едән Ҹ. Мәммәдгулузадә Октјабр сосиалист ингилабынын өлкәмиздәки гәти гәләбәсини алгышлајараг, ҹәһаләт, мөвһуматла мүбаризәдә ингилабын гәти һәлледиҹи ролуну гејд едәрәк јазырды:

«Әввәл вә ахыр умудумуз јенә сосиализм ингилабынадыр. Әввәл вә ахыр умуд онадыр ки, һәмин сосиализм бајрағы алтында вә сосиализм шүары тәһтиндә ислама ситајиш едән милләтләр вә һабелә гејри динләрә ситајиш едән милләтләр дүнја елмләрини тәһсил едиб вә ҹәми дин вә динчиләрин мөвһумат вә хурафатындан акаһ олуб бирдән-бирә әзандан да әл чәкәләр, мүәззиндән дә әл чәкәләр вә намазларын ҹүмләсини: ваҹиб намазлары да, сүннәти намазлары да, аг јел вә гара јел намазларыны да вә ҹәми нафилә намазларыны да бир чувала долдуруб Араз вә Күр дашан заманы суја ахыдалар, гојсун кетсин ишинә».[1]

Һәлә ингилабын илк илләриндә јазычыларымыз дини мөвһуматла даһа кениш вә даһа ҹәсарәтли бир шәкилдә мүбаризә апармаға башладылар. Мүбариз аллаһсызлар тәшкилаты јолу илә дин әлејһинә кениш тәблиғат апарылыр, јазычыларымызын дин, мөвһумат вә ҹәһаләт әлејһинә јаздыглары

[1] Ҹ. Мәммәдгулузадә, Әсәрләри, II ҹилд, сәһ. 461.

әсәрләри ајрыча китаб һалында чап едилирди. Ингилабдан сонра «Молла Нәсрәддин» журналы мөвһумат вә чәһаләтлә мүбаризәдә даһа фәал иштирак етмәјә башлајыр. Журнал 1931-чи илдән «Аллаһсыз» ады илә бир ил давам едир.

Биз демократик «Молла Нәсрәддин» журналынын дөјүшкән, мүбариз ән'әнәләринә садиг галараг, инди дә мөвһуматы тәблиғ едән зәрәрли үнсүрләрлә мүбаризәни давам етдирмәлијик. Бу она көрә лазымдыр ки, өлкәмиздә шүурча ашағы олан шәхсләр арасында дини е'тигад галыглары һәлә дә тамамилә ләғв едилмәмишдир. Капитализм әһатәси дурдугча бу галыглар һәр васитә илә олурса-олсун дирчәлмәјә чалышачагдыр.

Партија дини мөвһумат әлејһинә мүнтәзәм, мүтәшәккил вә шүурлу бир шәкилдә, тәблиғат вә тәшвигат јолу илә, дини һиссијјата тохунмамаг шәртилә, елми атеизм тәблиғаты јолу илә иш апармаг лазым кәлдијини әсас бир вәзифә кими гаршымыза гојур.

Досент А. АБДУЛЛАЈЕВ.

КӨМӘКЧИ НИТГ ҺИССӘЛӘРИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

VI синифдә көмәкчи нитг һиссәләринин тәдрисинә башларкән, сөзләрин чүмләдәки мә'на вә вәзифәләринә көрә ики һиссәјә бөлүндүјүнү, онларын мүстәгил вә көмәкчи сөзләр адландығыны шакирдләрә бир даһа хатырлатмаг лазымдыр.

Шакирдләр билмәлидирләр ки, мүстәгил сөзләр әшјанын адыны, әламәтини, мигдарыны, һәрәкәтини вә с. билдириб, чүмлә ичәрисиндә мүхтәлиф үзв јериндә ишләндији һалда, көмәкчи сөзләр јалныз мүстәгил сөзләри вә ја ајры-ајры чүмләләри бир-бири илә бағлајыр, онларын арасында әлагә јарадыр вә һеч бир чүмлә үзвү олмур. Мүстәгил нитг һиссәләри: исим, сифәт, сај, әвәзлик, фе'л вә зәрф; көмәкчи нитг һиссәләри исә: гошма, бағлајычы вә нидадыр. Гошма вә бағлајычылардан фәргли олараг нида, анчаг һисс вә һәјәчан билдирмәк үчүн ишләдилдијинә көрә, мүәјјән хүсусијјәтә маликдир.

Ашағыда, ајры-ајры көмәкчи нитг һиссәсинин тәдрисинә даир гыса изаһат веририк.

Гошмаларын тәдриси. Гошмалар да башга көмәкчи нитг һиссәләри кими мүстәгил мә'наја малик дејилдир; онлар анчаг нитг һиссәләриндән сонра кәлиб, мүхтәлиф мүнасибәт билдирән көмәкчи сөзләрдир.

Мүәллим гошмалара һәср етдији илк дәрсдә зәрфә аид верилмиш ев тапшырыгларыны јохладыгдан сонра, синфә мүрачиәт едәрәк, дилимиздә нечә нитг һиссәси олдуғуну вә бунлардан һансыларынын мүстәгил, һансыларынын көмәкчи адландырылдығыны шакирдләрдән сорушур. Шакирдләр Азәрбајчан дилиндә доггуз нитг һиссәси олдуғуну, онлардан алтысынын (исим, сифәт, сај, әвәзлик, фе'л вә зәрфин) мүстәгил, үчүнүн (гошма, бағлајычы вә нидангын) исә көмәкчи нитг һиссәси адландығыны сөјләјирләр.

Мүәллим дәрсин мөвзусуну е'лан етдикдән сонра, гошмаларын грамматик әламәтләрини мәнимсәтмәк мәгсәдилә шакирдләрә ашағыдакы чүмләләри јаздырыр:

1. Ичласа сәндән башга һамы кәлмишди.
2. Сара кечән дәрс илинә нисбәтән бу ил јахшы охујур.
3. Солмазы мәктәбә тәрәф кедән көрдүм.
4. Атасы Огтај үчүн велосипед алмышдыр.
5. Биз дәрсдән сонра кинаја кетдик.

Мүәллимин көмәјилә шакирдләр һәмин чүмләләри нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләринә көрә тәһлил едиб, башга, нисбәтән, тәрәф, үчүн, сонра кими сөзләрин (гошмаларын) грамматик әламәтләрилә таныш олурлар. Мә'лум олур ки, гошмалары чүмләләрдән чыхарыб атмаг олмаз; әкәр онлар чүмләләрдән чыхарылса, сөзләр арасындакы мүнасибәт позулар. Демәк, гошмалар сөзләри бирләшдирмәјә хидмәт едир. Гошмалар дәјишмир вә онларын өзүнә мәхсус суалы да јохдур. Онлар анчаг гошулдуғу сөзләрлә бирликдә мүәјјән суала чаваб олур; мәсәлән: «Машынымыз гуш кими учурду» чүмләсиндә кими сөзү гошмадыр; кими ајрылыгда һеч бир суала чаваб олмур, о гуш сөзү илә бирликдә нә кими суалына чаваб олур.

Беләликлә, мүәллим тәдричән шакирдләри гошманын тә'рифинә доғру јахынлашдырыр вә сонра гошманын тә'рифини сөјләјир: нитг һиссәләриндән сонра кәлиб, мүхтәлиф мүнасибәт билдирән көмәкчи сөзләрә гошма дејилир.

Бир нечә шакирд һәмин тә'рифи тәкрар едир.

Сонра мүәллим гошмаларын јанашдығы исмин мүәјјән һалларда (мәсәлән, адлыг, јијәлик, јөнлүк, чыхышлыг һалларында) олмасыны тәләб етдијини шакирдләрә мисалларла ајдынлашдырыр.

Гошмалар чәтин тәдрис олунан нитг һиссәләриндән бирирдир. Бурада шакирдләрә бә'зи мәсәләләри, мәсәлән, тәк, үчүн, илә гошмаларынын ишләнмә јерини (бунларын, өзүндән әввәл кәлән исимләрин адлыг, әвәзликләрин исә јијәлик һалында олмасыны тәләб етмәсини); илә-нин чүмләдә јеринә көрә вә-ни әвәз едәрәк, бағлајычы да ола билмәсини (Тофиг илә Мәрјәм дәрнәкдә чыхыш етдиләр); јахуд чүмләдә заман зәрфи мә'насында ишләнән сонра, әввәл, габаг; сифәт мә'насында ишләнән тәк; суал әвәзлији мә'насында ишләнән кими; гејри-мүәјјән сајларын тәркибиндә ишләнән гәдәр сөзләрини гошмаларла гарышдырмамағы әмәли сурәтдә өјрәтмәк лазымдыр. Апарылан тәмринләр нәтичәсиндә шакирдләр билмәлидирләр ки, јухарыда көстәрилән сөзләр анчаг өзүндән әввәл

кәлән сөзүн мүәјјән һала дүшмәсини тәләб етдикдә гошма ола биләр; мәсәлән:

1) Гој о, Зәрифәдән әввәл (габаг, сонра) данышсын.

2) Ичласда Ајдындан башга (гејри) һамы иштирак едирди.

3) Сүлејман, һеч бизә сары (тәрәф) кәлмирсән.

4) Сән дә Камал кими (тәк) ә'лачы олмаға чалыш вә с.

Бүтүн бу мәсәләләри шакирдләрә јахшы мәнимсәтмәк вә јаддашларында мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә онлары мүәјјән тәмринләр үзәриндә чалышдырмалы вә евдә мүстәгил ишләмәләри үчүн тапшырыглар верилмәлидир. Бунлардан башга, гошмалары әјани сурәтдә шакирдләрә көстәрмәк үчүн чәдвәл вә плакатлардан истифадә олунмалыдыр. Мүәллим бу мәгсәдлә гошмаларын сијаһысыны, онларын чүмләләр ичәрисиндә ишләдилмәсини, гошмаларын орфографијасыны көстәрән әјани васитәләр һазырлаја биләр. Мәсәлән:

I.

Гошмалара аид чәдвәл

башга	нисбәтән
бәри	әввәл
көрә	савајы
чан	сары
чән	сонра
кими	тәк
өтрү	тәрәф
дәк	үчүн

II.

Гошмаларын чүмләдә ишләнмәсини көстәрән плакат

1. Мүәллим бизә 56-чы сәһифәјә гәдәр охумағы тапшырмышды.
2. Биз Һамиди евләриндәк өтүрдүк.
3. Һарадасан? Бајагдан бәри сәни көзләјирик.
4. Хәстәнин һалы дүнәнә нисбәтән јахшылашмышдыр.
5. Әзизим, унутма ки, бу ишдән өтрү биз дә чавабдеһик.

III.

Гошмаларын орфографијасыны көстәрән чәдвәл

Сөзләрә битишик јазылан гошмалар:

дәк, чан, чән, ла, лә.

1) Мәктәбәдәк, вағзаладәк, колхозадәк, евәдәк.
2) Заводачан, Бакыјачан, орајачан, Ләнкәраначан.
3) Кәндәчән, идарәјәчән, мәктәбәчән, саһиләчән.
4) Онунла, атамла, машынла, ағачла.
5) Сәнинлә, эминлә, гәләмлә, иплә.

Гошмаларын орфографијасыны вә ишләнмә јерләрини шакирдләрә даһа јахшы мәнимсәтмәк үчүн мүәллим хәбәрдарлыглы имладан истифадә етмәлидир. О, имлаја башламаздан әввәл шакирдләри јазылачаг гошмаларын орфографијасы илә таныш етмәк мәгсәдилә онлары тахтада гејд етмәлидир. Сонра шакирдләрә тахтада јазылмыш гошмалары ишләтмәк шәртилә чүмләләр дүзәлтмәк тапшырылмалыдыр. Белә һалларда мүәллим шакирдләри ән чох јазы гајдасы вә ишләнмә јери чәтин олан гошмалар үзәриндә чалышдырмалыдыр.

Сон үч дәрсдә гошмалара аид кечилмиш бүтүн материаллар үмумиләшдирилмәли вә тәкрар олунмалыдыр. Дәрсләрин бириндә һәм грамматик тәһлил апарылмалы, һәм дә мүсаһибә шәклиндә бүтүн мөвзу јада салынмаг үчүн шакирдләрә тәхминән ашағыдакы суаллар верилмәлидир:

1. Гошма нәјә дејилир?
2. Гошмалар бағлајычылардан нечә фәргләнир? (Бунлара мисал көстәрин).
3. Гошмалар заман зәрфләриндән нечә фәргләнир?
4. Гошмалар сифәт вә сајлардан нечә фәргләнир?
5. Гошмалар суал әвәзликләриндән нечә фәргләнир? (Бунлара аид мисаллар көстәрин).
6. Һансы гошмалар ајры вә һансылар сөзләрә битишик јазылыр? (Мисаллар көстәрин).

Нөвбәти дәрсдә шакирдләрә јохлајычы имла јаздырылмалы вә ахырынчы дәрс исә һәмин имланын тәһлилинә һәср олунмалыдыр.

Бағлајычыларын тәдриси. Бағлајычылар нитгдә синтактик вәзифә дашыјараг, сөзләри вә ја чүмләләри бирләшдирмәјә хидмәт едир. Шакирдләрә синтаксис һаггында (чүмләнин һәмчинс үзвләри вә чүмләдә сөзләрин әлагәси һаггында) ибтидан мә'лумат вермәдән, бағлајычылары асанлыгла тәдрис етмәк мүмкүн дејилдир. Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бағлајычылары шакирдләрә һәртәрәфли мәнимсәтмәк, онларын синтактик вәзифәсини тә'јин етмәк, јалныз VII синифдә, мүрәккәб чүмлә синтаксисини кечмәклә әлагәдар олараг өјрәдилә биләр. VI синифдә исә һәмин мөвзуја даир апарылачаг ишин әсас мәзмуну: бағлајычылар һаггында үмуми мә'лумат, онларын гурулушча нөвү вә орфографијасыны шакирдләрә өјрәтмәк олмалыдыр.

Биринчи дәрсдә шакирдләрә бағлајычылар һаггында үмуми мә'лумат верилмәлидир. Мүәллим ев тапшырыгларыны јохладыгдан вә кечмиш дәрси тәкрар етдикдән сонра, јени дәрсин мөвзусуну е'лан едир вә ону тахтаја јазыр. Сонра о, бағлајычыларын грамматик әламәтини изаһ етмәјә башлајыр. Бунун үчүн габагчадан һазырланмыш чүмләләр тахтада гејд едилиб, тәһлил олунмалыдыр.

Шакирдләр биринчи һиссәси ејни олан бир нечә чүмләнин тәһлил едилмәси нәтичәсиндә, бағлајычыларын сөз вә ја чүмләләри бир-биринә бағлајан көмәкчи нитг һиссәси олдуғуну әјани сурәтдә көрүрләр. Мәсәлән, ашағыдакы мисалы алаг:

Күчлү күләк әсди вә дәнизи далғаландырмаға башлады вә тоз әтрафы бүрүдү, амма һеч һава сојумады.

Әввәлчә, биринчи чүмлә тәһлил олунур.

Шакирдләр һәмин чүмләни суалларын көмәјилә нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләринә көрә тәһлил едирләр. Мә'лум олур ки, вә сөзү һеч бир суала чаваб олмадығы кими, чүмлә үзвү дә дејилдир. Бәс, онун чүмләдәки вәзифәси нәдән ибарәтдир?

Тәһлил көстәрир ки, бу сөз (вә) фе'л илә ифадә олунмуш ики (әсди вә башлады) һәмчинс хәбәри бирләшдирир.

Нитгин белә дәјишмәјән, сөзләри вә ја чүмләләри бир-биринә бағлајан көмәкчи һиссәси бағлајычы адланыр.

Сонра икинчи чүмлә синтактик чәһәтдән тәһлил олунуб биринчи чүмлә илә мүгајисә едилир. Мә'лум олур ки, бу, ики садә чүмләдән әмәлә кәлмиш мүрәккәб чүмләдир. Һәмин чүмләләри вә бағлајычысы бирләшдирир. Демәк, бағлајычылар јалныз чүмлә үзвләрини дејил, ејни заманда чүмләләри дә бир-бирилә бирләшдирә билир.

Һәмин ғајда илә үчүнчү чүмлә дә тәһлил едилиб, амма бағлајычысынын вәзифәси изаһ олунур.

Сонра мүәллим шакирдләрин диггәтини **ки** бағлајычысынын сөзләри вә чүмләләри бир-биринә нечә бағламасына чәлб едир. О, габагчадан һазырладығы чүмләләри тахтада јазараг, шакирдләрә **ки** бағлајычысынын вәзифәсини әмәли сурәтдә өјрәдир. Мәсәлән:

1) Әминә деди ки, сабаһ мүәллим бизи театра апарачагдыр.

2) Әнвәр елә көзәл данышырды ки, һамы ону марагла динләјирди.

Јухарыдакы чүмләләрин һәрәсиндә ики чүмлә вардыр. Биринчи чүмләдә: а) Әминә деди, б) сабаһ мүәллим бизи театра апарачагдыр;

Икинчи чүмләдә: а) Әнвәр елә көзәл данышырды, б) һамы ону марагла динләјирди.

Бу чүмләләрин арасындакы **ки** бағлајычысы һәмин чүмләләри бир-биринә бағламышдыр.

Белә изаһатдан сонра мүәллимин көмәклијилә шакирдләр нәтичә чыхарырлар ки, бағлајычылар һеч бир суала чаваб вермир вә онларын сону дәјишмир.

Мүәллим бағлајычыларын тә'рифини сөјләјир, онларын көмәкчи нитг һиссәси олдуғуну изаһ етдикдән сонра дәрслији ачдырыб, бағлајычылар һаггындакы үмуми мә'луматы шакирдләрә охудур. Сонра бир нечә шакирд бағлајычынын тә'рифини сөјләјир вә онлара аид мисаллар көстәрир.

Мүәллим шакирдләрин диггәтини **ки, да, дә** бағлајычыларынын орфографијасына чәлб етмәли вә онлара баша салмалыдыр ки, Азәрбајчан орфографијасынын тәләбинә көрә:

1) Мүрәккәб бағлајычылары әмәлә кәтирән **ки** бағлајычысы садә бағлајычы илә бирликдә кәлдикдә, битишик вә бир шәкилдә јазылыр; мәсәлән: кујаки, һалбуки, санки, јаинки, мадамки, нәинки, тәки, чүнки;

2) **ки** бағлајычысы башга нитг һиссәләри илә бирләшәрәк мүрәккәб бағлајычы әмәлә кәтирдикдә ајры јазылыр; мәсәлән: демәк ки, одур ки, инди ки, она көрә ки, белә ки, тутаг ки;

3) **да, дә** бағлајычылары һәмишә сөзләрдән ајры јазылыр; мәсәлән:

а) «Өмрүн боју јашасан да јаван үрәклә,
Баштасынын шөһрәтини дүшүнмә бир ан»

(С. Вурғун)

б) Синфимизин ә'лачыларындан бири дә Шәрифәдир.

Бүтүн бу мә'луматлары шакирдләрин зеһниндә möһкәмләндирмәк үчүн мүхтәлиф тәмринләрдән вә ев тапшырыгларындан истифадә олунмалыдыр. Шакирдләрә бағлајычылары атылыб, јеринә нөгтәләр гојулмуш мәтнләр верилир; онлар мә'насына көрә бағлајычылар тапыб, һәмин јерә јазмалы вә орада бағлајычынын ојнадығы ролу изаһ етмәлидирләр. Мәсәлән:

1) Һава чох пис иди... сәјаһәтимиз баш тутмады.

2) Дағларын әлван јамачларына... мәхмәр парча дөшәнмишди.

3) Сән... бизимлә кетмәк истәјирсәнсә, сабаһ саат он икидә мәктәбдә олмалысан вә с.

Белә тәмринләр шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк үчүн дә чох фајдалыдыр. Чүмләдә үслубун тәләбиндән асылы олараг бағлајычылар мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн истифадә едилә биләр; мәсәлән:

1) Дан јери гызармаға башлады вә бир аз сонра гызыл теллн күнәш үфүгдән јүксәлди. 2) Дан јери гызармаға башлады вә тушларын шән сәси әтрафы бүрүдү. 3) Дан јери гызармаға башлады анчаг чәбһәдән јенә дә бир хәбәр кәлмәди вә с.

Бағлајычыларын тәдрисиндә мүһүм јерләрдән бири дә мүрәккәб бағлајычыларын орфографијасыны шакирдләрә јахшы мәнимсәтмәкдир. Бунун үчүн мүәллим габагчадан кифајәт гәдәр мәзмунлу вә марағлы чүмләләр, мәтнләр һазырламалы вә һәр бир мүрәккәб бағлајычынын ишләнмә гајдасыны әмәли сурәтдә шакирдләрә өјрәтмәлидир. Мәсәлән, шакирдләр: буна көрә дә, белә исә, бунун үчүн дә, мадам ки, һабелә вә с. бу кими мүрәккәб бағлајычылары өз шифаһи вә јазылы нитгләриндә јерли-јериндә ишләтмәји бачармалыдырлар.

Нәһајәт, бағлајычыларын гурулушча нөвләрини вә онларын орфографијасыны шакирдләрә јахшы мәнимсәтмәк үчүн габагчадан һазырланмыш чәдвәлләрдән истифадә олунмалыдыр; мәсәлән:

Садә бағлајычылар	Мүрәккәб бағлајычылар	
	битишик јазыланлар	ајры јазыланлар
вә, ки, амма, каһ, һәм, лакин, анчаг, һәтта, ја, куја, әкәр, да, дә, илә...	санки, кујаки, чүнки, јохса, таки, мадамки, һәркаһ, һабелә...	вә ја, буна көрә, буна көрә дә, она көрә, она көрә дә, бунун үчүн дә, онун үчүн дә, белә исә, елә исә, һәм дә, она көрә ки, одур ки...

Бағлајычылара һәср едилмиш сон ики-үч дәрс јохлајычы характер дашымалыдыр. Бурада јенә дә јохлајычы имла вә мәтнләрин грамматик тәһлилиндән истифадә олунмалыдыр. Һәмин дәрсләрин бири исә апарылмыш јохлајычы имланын музакирәсинә вә бурахылмыш характер сәһвләрин тәһлилинә верилмәлидир.

Ниданын тәдриси. Нида мүстәгил вә көмәкчи нитг һиссәләри ичәрисиндә хүсуси бир јер тутур. О, сөзләри бир-биринә бирләшдирмир, дилдә мухтәлиф һисс, һәјәчан вә дујғуларын ифадә олунмасына хидмәт едир.

Нидалар өз тәркибләринә көрә нөвбәнөвдүр. Биз нитгимиздә онлардан истифадә едәрәк, интонасијалар васитәсилә ән инчә дујғуларымызы ифадә едә биләрик.

Мүхтәлиф шәраитдән асылы олараг, нитгдә бә'зи нидалар бир нечә мә'на дашыјыр; мәсәлән, а нидасыны алаг. Бу нида чүрбәчүр һиссләримизи (тәәччүб, горху, нифрәт, ағры, һәдәләмәк вә саирәни) ифадә едә биләр. Дилимиздә аһ нидасы да ејни гајда илә тәәччүб, тәәссүф, дәрд-гәм вә с. бу кими бир чох мә'на дашыјыр. Мүәллим нидаларын бу чүр мүхтәлиф мә'налар дашымасыны ајдын мисалларла шакирдләрә көстәрмәли вә онларын диггәтини белә һалларда интонасијаларын ролуна чәлб етмәлидир.

Нидалара адәтән тәбрик, хаһиш, мүрачиәт, разылыг билдирән: салам, јашасын, әлвида, саламат гал, саламат галын, јахшы јол, бағышла, бағышлајын, чох сағ ол, чох сағ олун вә саир бу кими сөзләр дә дахилдир.

Нидаларын мүхтәлифлијини шакирдләрә мүәјјән методики јолларла өјрәтмәк лазымдыр. Мүхтәлиф һиссләримизи ифадә едән нидалар емосионал характер дашыјыр. Нидалара бәдии әсәрләрдә даһа чох тәсадүф етмәк олур. Мәһз буна көрә дә мүәллим нидаларын тәдрисини башга мөвзулара нис-

бәтән әдәби гираәт дәрсләри вә дилин бәдии тәсвир васитәләринин өјрәнилмәсилә даһа артыг әлагәли апармалыдыр.

Нида бәһсини өјрәдиркән, програм үзрә она верилмиш бүтүн дәрс саатларыны бәдии әсәрләрдән алынмыш мисаллар үзәриндә гурмалы, апарылачаг тәмринләр вә ев тапшырыглары үчүн әдәби-бәдии парчалардан мәтнләр ајырмалыдыр.

Ниданын тәдриси шакирдләрдә ифадәли гираәт вәрдишләринин јаранмасына хејли көмәк едир. Белә мәшғәләләрдә дүзкүн вә ифадәли гираәт гајдаларына, нидаларын бир-бириндән фәргини ајдын көстәрмәк үчүн интонасијалардан бачарыгла истифадә едилмәсинә шакирдләрин диггәти чәлб олунмалыдыр.

VI синфин програмында нидаларын тәдрисинә беш саат вахт верилмишдир. Мүәллим нидаја һәср олунмуш биринчи дәрсдә ев тапшырыгларыны нәзәрдән кечирир, шакирдләрин бағлајычылар һаггында әлдә етдикләри биликләри јохлајараг, кечмиш мөвзуну екунлашдырыр вә кечилмиш нитг һиссәләрини сыра илә сајдырыр. Сонра о, Азәрбајчан дили грамматикасында сон нитг һиссәси олан нида мөвзусуна башлајачағыны шакирдләрә е'лан едир. Мүәллим јени мөвзунун изаһына башламамыш нида ишарәси һаггында шакирдләрин билдикләрини сорушуб тәкрар едир. Шакирдләр нида чүмләләринә аид билдикләри мисаллары сөјләјирләр. Бундан сонра, мүәллим мүәјјән һисс вә ја һәјәчаны ајдын шәкилдә ифадә едән мисаллар вә нүмунәләрә әсасән нидалар һаггында шакирдләрә үмуми мә'лумат верир. Мисал үчүн: о, **һејф** вә **ура** нидалары васитәсилә тәәссүф вә шадлыг ифадә едилән ашағыдакы чүмләләри тахтада гејд едир:

1) Һејф, киноја кечикдим.
2) Ура! Бизим командамыз биринчилији газанды.

Јухарыдакы чүмләләрдә олан бүтүн сөзләр нитг һиссәсинә көрә тәһлил олунур. Шакирдләрин диггәти **һејф** вә **ура** сөзләринә чәлб едилир; бу сөзләр һеч бир суала чаваб олмур вә башга көмәкчи нитг һиссәләриндән фәргли олараг, сөзләри бир-биринә бирләшдирмәјә хидмәт етмир. Бәс бу сөзләр нәјә хидмәт едир? Бу сөзләр мүәјјән һиссләри, јә'ни биринчи чүмләдә тәәссүф, икинчи чүмләдә исә шадлыг ифадә едир.

Мүәллим ниданын маһијјәтини шакирдләрә даһа ајдын көстәрмәк үчүн әдәби әсәрләрдән ичәрисиндә нидалар олан кичик чүмләләр алыб тәһлил етмәлидир. Белә тәһлилләрдә шакирдләрин диггәти нидалардан сонра гојулан дурғу (нида, веркүл вә суал) ишарәләринә чәлб олунмалыдыр.

Бу мәгсәдлә апарылачаг тәмринләр үчүн ашағыдакы материаллардан истифадә олуна биләр:

Аһ, сиз нә гәдәр мәрһәмәтлисиниз! Ај, сән хош кәлмисән! А киши, белә дә иш олар? Ваj, көр бир нечә дәриндир? Еһ, мәнә нә вар, өзү билсин. Боj, башыма хејир! Ај бала! Бу нә ишдир сән еләдин? Еj, сакит отур, гојсана гулаг асаг. Уф! Доктор, су, су! Аһа, тәјјарәнин сәси кәлир. Паһо, хош көрдүк! Бәһ-бәһ, нә көзәл чалыр!

Шакирдләри мүстәгил ишләтмәк мәгсәдилә, онлара нидасы бурахылмыш бир нечә чүмлә верилир; шакирдләр фикирләшиб бурахылмыш јерләрә мүнасиб нидалар јазырлар. Сонра мүәллимин тәклифилә шакирдләр ишләтдикләри нидаларын һансы һисс вә ја һәјәчаны ифадә етдијини сөјләмәлидирләр.

Бүтүн бу ишләр һәм шифаһи, һәм дә јазылы шәкилдә апарыла биләр. Шакирдләр белә тәмринләр нәтичәсиндә нидаларын нөвбәнөв олуб, һисс вә һәјәчанларымызы мүхтәлиф јолларла ифадә етдијини әмәли сурәтдә көрүр вә онлардан өз шифаһи вә јазылы нитгләриндә истифадә етмәк вәрдишинә јијәләнирләр.

Мүәллим ајры-ајры дәрс саатларында, нидаларын гурулушча нөвүнү, онларын орфографијасыны вә нидаларда дурғу ишарәләринин ишләдилмәси гајдаларына һәср олунмуш мөвзуну изаһ етдикдән сонра, дәрслији ачдырыб әлагәдар параграфлары шакирдләрә охутмалы вә чәтин анлашылан јерләри ајдынлашдырмалыдыр. Бу мәсәлә хүсусән «Нидаларда дурғу ишарәләри» параграфына аиддир. Бурада мүәллим: 1) чүмләнин әввәлиндә јазылан нидалардан сонра, интонасијадан асылы олараг, ја веркүл, ја да нида ишарәси гојулдуғуну; 2) чүмләнин ортасында олан нидаларын һәр ики тәрәфиндә веркүл тәләб едилдијини; 3) хитабла бирликдә кәләрәк чағырыш билдирән а, ај, еј нидаларындан сонра фасилә едилдикдә веркүл, фасилә едилмәдикдә исә һеч бир ишарә гојулмадығыны; 4) ахырда олан вә сөздән ајры јазылан нидадан әввәл веркүл, сонра исә, интонасијадан асылы олараг, ја нида, ја да суал ишарәси ишләдилмәси лазым кәлдијини конкрет мисаллар үзрә шакирдләрә мәнимсәтмәлидир.

Шакирдләри евдә мүстәгил олараг ишләтмәк үчүн онлара ја дәрсликдәки тапшырыгларын ичрасы верилир, ја да әдәби гираәт китабындан мүәјјән бир һиссәнин ичәрисиндә олан нида чүмләләрини ајырыб јазмаг вә интонасија илә охумагы өјрәнмәк тәклиф олунур.

Нәһајәт, нида мөвзусуну шакирдләрин нечә мәнимсәдијини јохламаг вә кечилмишләри тәкрар етмәк мәгсәдилә синфә үмуми (фронтал) шәкилдә ашағыдакы суаллары вермәк олар:

1. Нида нәјә дејилир?

2. Нидалар нә кими һиссләри ифадә едә билир?

3. Нида башга көмәкчи нитг һиссәләриндән нә илә фәрғләнир?

4. Нидаларда һансы дурғу ишарәләриндән истифадә едилир?

5. Нидаларын гурулушча һансы нөвләри вардыр?

Мүшаһидә вә тәчрүбәләр көстәрир ки, мүәллим көмәкчи нитг һиссәләринин тәдрисини тәхминән јухарыда гејд олунмуш үсулларла апардыгда, һәм мәшғәләләр сәмәрәли вә марағлы кечир, һәм дә шакирдләр һәмин нитг һиссәләрини даһа јахшы дәрк едир вә өз әмәли ишләриндә бунлары тәтбиг етмәји бачарырлар.

Мәммәд ҺӘСӘНОВ
Азәрбајҹан МТИ-нин методисти.

V СИНИФДӘ СИФӘТ МӨВЗУСУНДА ИЛК ДӘРСЛӘРИН ТӘШКИЛИ ҺАГГЫНДА

Мәктәбләримиздә апарылан тәҹрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгләриндә мејдана чыхан сәһвләрин мүәјјән бир гисми сифәт мөвзусунун өјрәнилмәси илә әлагәдардыр. Шакирдләр нитг һиссәләринә көрә грамматик тәһлилдә дә сифәти дүзкүн тә'јин етмәкдә сәһвләрә чох јол верирләр. Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, шакирдләри әдәби дилә, нитг мәдәнијјәтинә мүкәммәл јијәләндирмәкдә сифәти онлара әсаслы шәкилдә өјрәтмәјин әһәмијјәти бөјүкдүр

Гејд етмәк лазымдыр ки, сифәт мөвзусунда илк дәрсләрин тәшкили саһәсиндә мәктәбләримизин јахшы иш тәҹрүбәләри вардыр. Бу мәгаләдә һәмин тәҹрүбәләри әсас көтүрмәклә кәнҹ мүәллимләрә бә'зи методик көмәк көстәрмәјә чалышмышыг.

Сифәтин тәдрисинә башламаздан әввәл, исим бәһсини јекунлашдырмаг вә јени мөвзу илә верилмиш билик арасында әлагә јаратмаг мәгсәдилә адәтән тыса тәкрар апарылыр. Тәҹрүбә көстәрир ки, бу, јени материалы өјрәтмәк нөгтеји-нәзәриндән чох фајдалыдыр.

Бу гыса тәкрары ашағыдакы шәкилдә апармаг олар:

Мүәллим — Ушаглар, биз өјрәндик ки, исимләр бир сыра грамматик әламәтләринә көрә башга нитг һиссәләриндән фәргләнир. Һәмин әламәтләр ашағыдакылардыр:

1. Исимләр әшјанын адыны билдирир; мәсәлән: Акиф, мәктәб ат, кәјәрчин вә с.

2. Исимләр ким? нә? вә бә'зән дә һара? суалларындан биринә ҹаваб олур; мәсәлән: Вагиф кәлди. Ким кәлди? Вагиф. Гуш учду. Нә учду? **Гуш.** Бакы көзәл шәһәрдир. Һара көзәл шәһәрдир? **Бакы.**

3. Исимләр мә'нача 6 нөвә бөлүнүр...

4. Исимләр тәк вә ҹәм олур; мәсәлән: мәктәб-мәктәбләр, мешә-мешәләр, адам-адамлар, кәнд-кәндләр вә с.

5. Исимләр хүсуси вә үмуми олур; мәсәлән: Сәмәд Вурғун, Бакы, Самур—Дәвәчи (канал), Азәрбајҹан, гуш, мәктәб, дәфтәр вә с.

6. Исимләр нисбәт шәкилчиси гәбул едир; мәсәлән: ата-атасы, бачы-бачысы вә с.

7. Исимләр һалланыр; мәсәлән: вәтән, вәтәнин, вәтәнә, вәтәни, вәтәндә, вәтәндән.

Башга нитг һиссәләриндә дә белә бир хүсусијјәт вардыр, jә'ни онлар да мүхтәлиф грамматик әламәтинә көрә бир-бириндән фәргләнирләр.

Сифәт мөвзусунда илк дәрсә шакирдләрдә мараг ојатмаг, һабелә кечмиш дәрслә јени дәрс арасында әлагә јаратмаг мәгсәдилә «Нитг һиссәләринин бөлкүсү» адлы әјани васаит үзәриндә тәхминән ашағыдакы мәзмунда сөһбәт апармаг чох фајдалыдыр:

— Сифәт дилимиздә исимдән вә фе'лдән сонра ән чох ишләнән нитг һиссәсидир. Нитгдә сифәтләр мүһүм рол ојнајыр. Сифәтләр әшјаја аид олан мүхтәлиф әламәтләри билдирир. Нитгимиздә чох заман ејниҹинсли әшјаны сифәтләр васитәсилә бир-бириндән фәргләндиририк. Мәсәлән: ағыллы (адам), баҹарыглы (адам), көзәл (адам), хошсифәт (адам), мәрд (адам)...

Бу тыса сөһбәтдән сонра мүәллим шакирдләрин сифәт һаггында әввәлҹәдән малик олдуглары биликләри јохламаға кечмәлидир. Бу јохлама мүхтәлиф формада апарыла биләр, анҹаг тәҹрүбә көстәрир ки, бу материала аид тәкрары грамматик тәһлил јолу илә апармаг даһа сәмәрәлидир.

Грамматик тәһлил шакирдләрә әввәлҹәдән верилмиш схем үзәриндә апарылыр.

Сифәтләр	Һансы исмә аиддир.	Суалы

Мә'лум олдуғу кими, биликләрин мәнимсәнилмәси просеси абјектив аләмдән, ҹанлы мүшаһидәдән башлајыр, орадан

тәфәккүрә кечир, сонра бу чанлы аләм һаггындакы биликләр тәчрүбәдә јохланылыр. Буна көрә дә сифәтә даир шакирдләрә верилән јени мә'лумат онлары әһатә едән чанлы аләмдәки әшјалар үзәриндә гурулур.

«Сифәтин тә'рифи вә грамматик әламәтләри» һаггындакы мә'луматы шакирдләрә таныш олан, нәгли характерә малик бир бәдии парчанын тәһлили илә әлагәдар шәкилдә вермәк даһа әлверишлидир. Белә ки, һәмин билији бәдии парчанын тәһлили әсасында вердикдә шакирдләрин мүшаһидәчилик габилијјәти инкишаф едир, онлара сифәтләри башга нитг һиссәләри илә мугајисә етмәк имканы верилир вә беләликлә дә өјрәнилән нитг һиссәсинин характер әламәтләрини мүәјјәнләшдирмәк иши хејли асанлашыр. Белә мәтнләр үзәриндә шакирдләр бу вә ја дикәр нитг һиссәсинин өзүнә мәхсус хүсусијјәтләрини даһа ајдын шәкилдә изаһ едә билирләр. Мәсәлән, сифәт мөвзусунда илк дәрси ашағыдакы мәтн үзәриндә гурмаг олар:

— Гышын дондуручу бир күнү иди. Сојуг гылынч кими кәсирди. Көјләр јаслы адамлар кими гара чаршаба бүрүнмүш; дағлар, чөлләр дә ағ кәфәнлә өртүлмүшдү. Күчәләрдә кома-кома дуран гарлар үзәриндә гарғалар кәзинирди. Галын палтолу, башлары, ајаглары өртүлү адамлар бәзәкли вә исти отаглардан чыхыб пијада, ја фајтонла раһат-раһат күчәләрдән кечирдиләр. Бу дондуручу гыш, бу јандырычы шахта онлар үчүн әјләнчәдән башга бир шеј дејилди... (А. Шаиг, «Мәктуб јетишмәди»).

Мәтн шакирдләр тәрәфиндән охунур. Сонра мүәллим мәтнин тәһлилинә башлајыр. Бурада, һәр шејдән әввәл, јазычынын гыш фәслини нечә тәсвир етдијинә диггәт јетирилир. Мүәллим гејд едир ки, јазычы бу мәтндә, садәчә олараг, әшјалары садаламагла кифајәтләнмәмиш, ејни заманда чанлы лөвһәләр јаратмышдыр. О буна биринчи нөвбәдә сифәтләрдән истифадә етмәк јолу илә наил олмушдур.

Мәтндәки бүтүн сифәтләр мүәјјәнләшдирилир вә онларын исимләрлә бағлы олдуғу изаһ едилир.

Бүтүн бунларла јанашы, мүәллим дилимиздәки сифәтләрин зәнкинлијини, бунларын нитгдә кениш шәкилдә ишләнмәсини дә шакирдләрә изаһ етмәли, онларда сифәтләрдән јерли-јериндә истифадә етмәк бачарығы ашыламалыдыр. Мүәллим бу мәсәләни ашағыдакы шәкилдә тәртиб едилмиш схем әсасында изаһ едә биләр.

Ејни мәгсәд үчүн шәкилли әјани васитәдән дә истифадә етмәк мүмкүндүр.

Мүәллим мүәјјән кағыз үзәриндә мүхтәлиф шәкилләр чәкир, јахуд да һазыр шәкилләри бөјүк кағызлара јапышдырыр, һәр биринин алтында ајдын вә ири һәрфләрлә һәмин шәкли ифадә едән исмә аид сифәтләри јазараг, дәрси онун үзәриндә мүсаһибә јолу илә кечир.

Мәсәлән:

Ат шәкли	Алма шәкли
кәһәр, боз, гачаған, јорға, көзәл, вәфалы, күчлү.	**гырмызы, ағ, ширин, турш, ләззәтли, дадлы.**
Бина шәкли	Гарпыз шәкли
һүндүр, бөјүк, көзәл, тәзә, јарашыглы, јени.	**Јумру, ири, ширин, дадлы, јашыл, дәјмиш, кал.**

Габагчыл мүәллимләр јухарыда вердијимиз схем вә шәкилләр үзәриндә мүсаһибәни белә тәшкил едирләр: мүәллим нүмајиш етдирәчәји схем вә ја шәкилдәки сифәтләрин үстүнү

кағызла өртүр. Орадакы исимләрә ујғун сифәтләр тапмағ шакирдләрдән тәләб олунур. Сонра шакирдләрин чаваблары илә схем вә ја шәкилдәки сифәтләр мүгајисә едилир вә мүәјјән нәтичә чыхарылыр.

Инди дә мүшаһидә апардығымыз мәктәбләрдән бириндә ат шәклинә аид апарылан мүсаһибәнин кедишини верәк.

Шакирдләр мүәллимин сualларына ашағыдакы чаваблары верирләр:

1-чи шакирд — **Боз** (ат)
2-чи шакирд — **Қәһәр** (ат)
3-чү шакирд — **Гачаған** (ат)
4-чү шакирд — **Јорға** (ат)
5-чи шакирд — **Көзәл** (ат)
6-чы шакирд — **Вәфалы** (ат)
7-чи шакирд — **Күчлү** (ат)

Сонра шәкилдәки сифәтләрин үстү ачылыр, шакирдләр сөјләдикләри мисалларла орадакы сифәтләри тутушдурур вә тапшырығы дүзкүн ичра етдикләрини көрүрләр.

Беләликлә, шакирдләр ат сөзүнә аид бир нечә сифәт өјрәнмиш олурлар. Мүәллимин тапшырығы үзрә бир шакирд һәмин чүмләләри јазы тахтасында јазыр, галанлары исә дәфтәрләринә көчүрүрләр. Әкәр лазым кәләрсә, сифәтләр тәһлил олунур.

Мүәллим сифәтин исимлә әлагәдар олдуғу һаггындакы әлавә билији даһа да мөһкәмләндирдикдән сонра онун грамматик әламәтләринин тәдрисинә башлајыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, сифәтин әсас грамматик әламәтләриндән бири әшјаја мәхсус әламәт вә ја кејфијјәт билдирмәсидир. Бу чәһәтдән һәр бир грамматик категоријаны, о чүмләдән сифәтин тә'рифини ајдын вә дәгиг изаһ етмәк мүәллимин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Һәр һансы грамматик тә'рифин тәркибинә дахил олан ајры-ајры сөз вә ифадәләрин мә'насы шакирд үчүн нә гәдәр ајдын оларса тә'риф дә бир о гәдәр тез вә асан мәнимсәниләр. Одур ки, мүәллим сифәтин тә'рифини өјрәдәркән орада шакирд үчүн чәтин вә анлашылмаз олан «әламәт вә ја кејфијјәт» анлајышыны изаһ етмәјә хүсуси јер вермәлидир. Белә олдугда тә'рифин механики әзбәрләнмәси кими мәнфи һал арадан галхар вә шакирдләр ону шүурлу сурәтдә гаврајарлар.

Мүәллим мүәјјән бәдии парча үзәриндә апардығы изаһатдан сонра сифәтә тә'риф верир вә бу тә'рифи јазы тахтасына јазыр. Сонра шакирдләрин диггәти тә'рифдәки «әламәт вә ја кејфијјәт» анлајышына чәлб едилир.

Мүәллим изаһ едир ки, әшјанын «әламәти вә ја кејфијјәти» дедикдә онун мүхтәлиф нишанәләри нәзәрдә тутулур. Мәсәлән: бөјүклүјү, кичиклији, ширинлији, ачылығы, гырмызылығы вә с. Бу әламәт вә ја кејфијјәтләр мүгајисә едилир, фәргләндирилир вә конкретләшдирилир.

Сифәтин тә'рифини өјрәдәркән мүгајисә үсулундан истифадә етмәк чох фајдалыдыр. Мә'лумдур ки, грамматик категоријаларын һәм үмуми, һәм дә хүсуси хассәләри вардыр. Мәсәлән, сифәтин үмуми хассәси онун нитг һиссәси олмасындан ибарәтдир, јә'ни бир нөв олмағ е'тибарилә сифәтин чинси нитг һиссәсидир. Сифәтин хүсуси хассәси исә, башлыча олараг, әламәт вә ја кејфијјәт билдирмәсидир. Одур ки, сифәтә тә'риф верәркән онун һәм чинси, һәм дә нөвү фәрги көстәрилир: **әшјанын әламәт вә ја кејфијјәтини билдирән** (хүсуси хассә, нөвү фәрги (нитг һиссәсинә) үмуми хассә, чинси) сифәт дејилир.

Сонра һәмин тә'риф исмин тә'рифи илә ашағыдакы шәкилдә мүгајисә едилир:

М. — Ушаглар, исим, сифәт грамматикада нә адланыр?
Ш. — Исим, сифәт грамматикада нитг һиссәси адланыр.
М. — Демәк, исим нәдир?
Ш. — Исим нитг һиссәсидир.
М. — Бәс сифәт нәдир?
Ш. — Сифәт дә нитг һиссәсидир.
М. — Демәк, һәм исим, һәм дә сифәт нитг һиссәсидир.
Инди кәлин буназларын фәргини ајдынлашдыраг.

Мүәллимин көмәклији илә шакирдләр јазы тахтасында јазылмыш һәр ики тә'рифи гаршылашдырырлар. Беләликлә, онлар бу гаршылашдырмада һәм охшар (үмуми), һәм дә фәргли (хүсуси) чәһәтләри ајырырлар. Бурадан да белә нәтичә алыныр:

— Исим әшјанын адыны билдирән, ким? нә? вә бә'зән дә һара? суалларындан биринә чаваб олан нитг һиссәси олдуғу һалда, сифәт әшјанын әламәт вә кејфијјәтини билдирән, нечә? нә чүр? вә бә'зән дә һансы? суалларындан биринә чаваб олан нитг һиссәсидир.

Беләликлә, тә'рифдә верилән һәмин мәфһумларын һәм чинсләри (һәр икисинин нитг һиссәси олмасы), һәм дә нөв

фәргләри (биринин ад, дикәринин әламәт билдирмәси) шакирдләр үчүн ајдынлашыр.

Мүәллим гејд етмәлидир ки, сифәти тапмагда вә ону башга нитг һиссәләриндән фәргләндирмәкдә суаллар әсас васитәләрдән биридир. Бу мәгсәдлә мүәллим нүмунә үчүн бир нечә сифәт јазыр:

гырмызы (бајраг)	**ширин** (алма)
көрпә (гузу)	**көзәл** (шәһәр)
көј (чәмән)	**бөјүк** (гардаш)
турш (нар)	**кичик** (бачы)

Сонра шакирдләрин иштиракы илә һәмин сифәтләрә суаллар гојулур:

нечә бајраг? **гырмызы**	нечә алма? **ширин**
нә чүр гузу? **көрпә**	нә чүр шәһәр? **көзәл**
нечә чәмән? **көј**	һансы гардаш? **бөјүк**
нә чүр нар? **турш**	һансы бачы? **кичик.**

Мә'лум олдуғу үзрә, «Сифәтин чүмләдә ролу» мөвзусу програмдан ихтисар едилмишдир. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, сифәтин чүмләдәки ролу шакирдләрә өјрәдилмәмәлидир. Мәсәләни бу шәкилдә баша дүшмәк тамамилә сәһв оларды. Сифәтин чүмләдәки ролу шакирдләрә хүсуси бир мөвзу кими дејил, башга мөвзуларла бирликдә, әлагәли шәкилдә өјрәдилмәлидир. Буна, хүсусилә сифәт һаггындакы үмуми мә'луматда даһа артыг диггәт јетирмәк лазымдыр. Мүәллим һәмин мөвзуну кечәркән сифәтин чүмләдәки ролуну онун (сифәтин) грамматик әламәтләриндән бири кими изаһ етмәлидир. Шакирдләр билмәлидирләр ки, сифәт чүмләдә әсасән тә'јин олур. Бундан башга, сифәт, хәбәр шәкилчиси гәбул едәрәк чүмләнин хәбәри вәзифәсиндә ишләнир вә бу заман да әламәт билдирмәк хүсусијјәтини сахлајыр.

Бу мәгсәдлә мүәллим јазы тахтасында сифәтин синтактик хүсусијјәтләрини көстәрән чүмләләр јазыр вә јахуд шифаһи олараг дејир, шакирдләр јазырлар. Һәмин чүмләләрин синтактик тәһлили нәтичәсиндә шакирдләр сифәтләрин чүмләдә мүәјјән чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләндијини вә бунун сифәти башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән әламәтләрдән бири олдуғуну өјрәнирләр.

Сифәтин грамматик әламәтләри һаггында мә'луматы мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә мүәллим јазы тахтасында шакирдләрә мүәјјән чүмләләр јаздырыр вә јахуд өзү јазыр. Шакирдләр һәмин чүмләләрдәки сифәтләрин грамматик әламәтләрини садалајырлар. Даһа сонра бу билик мүәјјән чалышма нөвләри васитәсилә мөһкәмләндирилир. Белә чалышмалара аид бир нечә нүмунә верәк.

I. Ашағыдакы парчалардан сифәтләри тапыб, онлары аид олдуглары исимләрлә бирликдә дәфтәринизә јазын.

1. Дағлар марала галды,
Оту сарала галды,
Сојуг булаг, көј чәмән
О да марала галды.

2. Биз јашыл тарлаларын арасындан кечиб, кичик бир чајын кәнарында отурдуг. Һаванын үзүнү сејрәк булуд өртмүшдү. Әлван чичәкләрин хош гохулары әтрафа јајылмышды.

3. Јахын сирдаш кими, әзиз дост кими
Голуну бојнума салды бу јерләр. (О. Сарывәлли).

4. Пендир ағзында бир гара гарға
Учараг гонду бир уча будаға. (Ә. Сабир).

II. Ашағыдакы парчалары диггәтлә охујун, сифәтләри тапыб, суаллары илә бирликдә дәфтәринизә јазын.

Нүмунә: Сары (буғда) нечә? исти (чөрәк) нә чүр?

1. Јазда ағачлар јашыл јарпагларла өртүлүр. Пајызда сары јарпаглар ағачлардан төкүлүр. Гышда һәр бағчада чылпаг ағачлар көрүнүр.

2. Сары буғда, исти чөрәк
Бол оланда күлүр үрәк. (М. Дилбази)

3. Көзәл, сағлам, шән ушаглар
Јамачларда ојнашырлар. (О. Сарывәлли).

III. Ашағыда верилмиш исимләрә ујғун сифәтләр тапыб, ајры-ајры чүмләләрдә ишләдин, дүзәлтдијиниз чүмләләри дәфтәринизә јазын.

Исимләр: мәктәб, синиф, шакирд, бина, бајраг, мешә, чәмән, гузу.

Нүмунә: Биз нүмајишә гырмызы бајрагларла чыхырыг.

IV. Верилмиш сифәтләрә ујғун исимләр артырыб, чүмләдә ишләдин.

Чалышган, бөјүк, учабој, гарлы, јашыл, бозумтул, гара.

Бу кими чалышмаларын әһәмијјәти, әввәлән, ондан ибарәтдир ки, шакирдләр әшјаја ујғун сифәтләр тапмаг вәрдиши газаныр, сифәтләрин башга нитг һиссәләриндән һансы грамматик әламәтләринә көрә фәргләндијини өјрәнир, дикәр тәрәфдән данышыг вә јазыларында һәмин сифәтләри ишләт-

мәклә онларын лүғәт еһтијаты зәнкинләшир вә нитгләри сәлисләшир. Шүбһәсиз, шакирдләр белә мәтнләр үзәриндә чалышаркән мүхтәлиф нөгсанлара јол верә биләрләр. Тәчрүбә көстәрир ки, бу нөгсанлары онларын өзләринә дүзәлтдирмәк даһа сәмәрәлидир. Мүәллим сифәт мөвзусунда илк дәрсләрдә шакирдләрә сифәтин исимлә бирликдә ишләнәркән исмин һалланмасы вә чәмләнмәси, сифәтин исә дәјишмәмәси һаггында да мә'лумат вермәлидир.

Шакирдләрә сифәтин нитг һиссәси олмасы вә онун грамматик әламәтләри һаггында верилән јухарыдакы мә'лумат материалла илк танышлыг үчүн чох әһәмијјәтлидир. Бу, сифәт бәһси тәдрисинин әсасыны тәшкил едир вә һәмин нитг һиссәсинә аид билликләри мәнимсәтмәји асанлашдырыр.

Тәсадүфи дејилдир ки, ајры-ајры нитг һиссәләринин тәдрис үсулуна аид јазылан әсәр вә мәгаләләрин мүәллифләри дә әввәлчә бу вә ја дикәр нитг һиссәсинин грамматик әламәтләринин өјрәдилмәсини мәсләһәт көрүрләр.

Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәси дә сүбут едир ки, сифәтин грамматик әламәтләринин дүзкүн тәдриси ону башга нитг һиссәләриндән асанлыгла фәргләндирмәјә вә беләликлә дә мөвзуну сәмәрәли мәнимсәтмәјә чох көмәк едир.

Сифәтин тә'рифи вә грамматик әламәтләри өјрәнилдикдән сонра мүхтәлиф чалышмалар васитәсилә онун бәдии әдәбијјатдакы ролу һаггында мә'лумат верилмәлидир.

Габагчыл мүәллимләр бу ишә аталар сөзү вә тапмачаларда сифәтләри тапдырмагла башлајырлар. Бу мәгсәдлә шакирдләрдән билдикләри аталар сөзү вә тапмачалардан нүмунәләр тәләб едилир вә мүәллим өзү дә ујғун мисаллар дејир; һәмин нүмунәләр јазы тахтасында јазылыр вә тәһлил едилир. Бу материалы әввәлчәдән плакатлар шәклиндә һазырламагда әлверишли олур. Мәсәлән:

Бир **сеһирли** ф а н а р а м
Кибритсиз дә јанарам. (Електрик лампасы)

Гара к ө п ә к гапыда јатар (Гыфыл)

Доғма ј у р д ширин олар.

Бундан сонра сифәтләрин епитетләр кими ишләндијини нүмунәви нәср вә ше'р парчалары үзәриндә изаһ етмәк лазымдыр. Мәсәлән, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» китабынын «Сифәт» бөлмәсиндә тапшырыг мәгсәдилә верилмиш «Мәндәдир» (Ашыг Әсәд) ше'риндән бир парчаны шакирдләрә охутдурдугдан сонра бурадакы «Әсәдәм әлимдә сәдәфли сазым» мисрасында **сәдәфли** сөзүнүн сифәт олдуғуну изаһ етмәк, онун ејни заманда ифадәнин гүввәтләнмәси үчүн ишләндијини вә буна әдәбијјат нәзәријјәсиндә епитет дејилдијини өјрәтмәк олар.

Мүәјјән бәдии әсәрдән алынмыш мисаллар әсасында синоним (мә'нача бир-биринә јахын олан) вә антоним (мә'нача бир-биринә зидд) сифәтләрә аид дә чалышмалар апарылмалыдыр, чүнки шакирдләрин нитг инкишафында бунун әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Лакин синоним вә антоним сифәтләр шакирдләрә әввәлчәдән изаһ едилмәлидир.

Синоним сифәтләрин ифадә етдији мә'наја көрә ардычыл ишләдилмәси дә әсас шәртләрдәндир. Бу, хүсусилә **дүзкүн вә** образлы нитгдә чох бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Одур ки, мүәллимин садә вә конкрет мисаллар әсасында бу һагда мә'лумат вермәси мәсләһәтдир.

О бу мәгсәдлә Р. Рзанын «Ленин» поемасындан ашағыдакы парчаны мисал кәтирә биләр:

Ленин јолдаш, мүәллим
Ленин садә инсандыр.
Лакин бу садәликлә
О, бөјүкдүр, улудур. (сәһ. 10)

Бу парчада улу сифәти **бөјүк** сифәтинә нисбәтән үстүн әламәт билдирдији үчүн ондан сонра верилмишдир. Бу, ејни заманда, ифадә олунан фикри даһа да гүввәтләндирмишдир.

Антоним сифәтләри изаһ едәркән мүәллим тејд етмәлидир ки, белә сифәтләрдән әсасән гүввәтли тәзадлар јаратмаг мәгсәдилә истифадә олунур. Мәсәлән:

Јатыр бөјүк бир инсан
Кичик табут ичиндә. (Р. Рза.)

Бу мисалдакы **бөјүк, кичик** сифәтләри тәзадлы антонимләрдир.

Лакин бунунла бәрабәр, мүәллим нәзәрә алмалыдыр ки, антонимләр һәмишә тәзад јаратмыр, башга мә'на вәзифәси дә дашыјыр. Мәсәлән, бир гисм антоним сифәтләр фикри даһа конкрет вә тә'сирли етмәк үчүн ишләдилир:

Нә бөјүкдүр, нә дә кичик,
Белә кәндли дахмасына
Кечмишдә чох раст кәлмишик. (Р. Рза)

Бу мисалда **бөјүк, кичик** сифәтләри антонимдир вә әшјанын (дахма) конкрет әламәтини билдирир.

Антоним сифәтләр һаггында шакирдләрин алдыглары би-

лиjи мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә мүхтәлиф марағлы тәмринләр дә апармат олар.

Мүәллим «Сифәт» мөвзусунда илк дәрсләри jекунлашдырмаг вә мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә шакирдләрә белә суаллар верә биләр:

1. Сифәт нәјә дејилир?
2. Сифәт һансы нитг һиссәсилә бирликдә ишләнир?
3. Сифәти башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән әламәтләр һансылардыр?
4. Сифәтин бәдии әдәбијјатда нә кими ролу вардыр?

Мә'лум олдуғу үзрә, кечилмиш материал анчаг дәрс просесиндә дејил, һәм дә ев тапшырыглары васитәсилә мөһкәмләндирилир. Одур ки, мүәллим сифәтә аид илк дәрсләр үчүн нисбәтән асан тапшырыглар сечмәли, һәм дә онларын ичрасы һаггында канкрет көстәриш вермәлидир.

Дасент Ә. ГАРАБАҒЛЫ

А. М. ГОРКИ ВӘ МӘКТӘБ

Нәинки тәк рус әдәбијјатында, һәтта бүтүн дүнја әдәбијјатында бүтүн һәјатыны, бөјүк ағлыны, инсаны һејран гојан исте'дадыны бәшәријјәтин азадлығы јолунда Горки дәрәчәдә сәрф едән икинчи бир сәнәткар дүшүнмәк чәтиндир. Горкинин јарадычылығында рус милли характеринин ән көзәл хүсусијјәтләри ифадә едилмишдир.

Ирадә, гүдрәт, мәрдлик, дөзүмлүлүк, бөјүк исте'дад, вәтәнә һәдсиз мәһәббәт, инсан күчүнә дәрин инам, башга халглара вә онларын ләјагәтинә еһтирам—бөјүк рус халгына хас олан бу сифәтләрин һамысы Горкинин симасында тәчәссүм етмишдир.

Бөјүк рус халгынын јетишдирдији ән даһи сәнәткарлардан бири вә бүтүн дүнја әмәкчиләринин севимли јазычысы Алексеј Максимович Горкинин һәјат вә јарадычылығы бүтүн ССРИ халглары мәктәбләринин тәдрис планында ән көркәмли јерләрдән бирини тутур.

Азәрбајчан мәктәбләриндә дә Горкинин һәјат вә јарадычылығына кениш јер верилмишдир. Бу бөјүк әдибин јарадычылығы илә шакирдләр һәлә ибтидаи мәктәбдән башлајараг таныш олурлар. Једдииллик вә орта мәктәбләрдә исә Горкинин «Ушаглыг», «Фыртына гушу», «Шаһин нәғмәси», «Ана», «Сары иблис шәһәри» вә башга әсәрләри кечилир.

Шакирдләр Горкинин һәјаты илә дә илк дәфә VI синифдән таныш олурлар. Онларын охујачаглары илк әсәр Горкинин автобиографик характердә олан «Ушаглыг» әсәриндән парчалардыр. Бу әсәри охумаздан әввәл Горкинин ушаглыг вә кәнчлик дөврү һаггында шакирдләрә мә'лумат верилир. Чүнки бу дөвр һаггында мә'лумат алмадан әсәрдәки бир чох һадисәләри баша дүшмәк чәтиндир. Мәктәбдә Горкинин тәр-

чүмеји-һалыны өјрәнмәнин мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Буна көрә дә әввәлчә Горкинин һәјаты һаггында нечә мә'лумат вермәк үзәриндә бир аз дајанмалыјыг.

Горки һәјатынын хүсусијјәтләри

Мә'лум олдуғу үзрә дүнја вә инсанлыг тарихиндә шәхси һәјатлары чох зәнкин, диггәтәлајиг олан бөјүк адамлардан бири дә Горкидир. Горкинин һәјаты һаггында бизим әлимиздә ики чүр материал вардыр: 1) Горкинин өз әсәрләри вә 2) Горки һаггында јазылан әсәрләр. Өз әсәрләриндән ән чох автобиографик характер дашыјаны, һеч шүбһәсиз «Ушаглыг», «Мәним университетләрим», «Мән нечә охумушам», «Нөкәрчиликдә» әсәрләридир. Горки һаггында јазылан әсәрләр даһа чохдур. Биз мүәллим јолдашлара, биринчи нөвбәдә, даһа популјар, даһа садә бир дилдә јазылмыш вә бөјүк марагла охунан Груздевин «Горки» адлы китабыны вә «Мәшһур адамларын һәјаты» серијасындан олан «Максим Горки» китабыны төвсијә едирик.

Горкинин һәјаты һаггында олан илк дәрс саатында, шүбһәсиз, мүәллим данышмалыдыр. Бурада мүәллим ики чәһәтә хүсуси диггәт јетирмәлидир:

1. Мүәллимин данышығы, ифадәси образлы, тә'сирли, ајдын вә канкрет олмалыдыр.

2. Мүәллим Горки һәјатынын ән характерик, ән парлаг вә ән бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти олан чәһәтләри үзәриндә хүсуси дајанмалыдыр.

Горкинин һәјатынын илк илләри һаггында ән доғру мә'луматы өзүнүн «Ушаглыг», «Адамлар арасында» (нөкәрчиликдә) вә «Мәним университетләрим» әсәрләри верир. Биринчи дәрсә гәдәр шакирдләр бу әсәрләри охумалыдырлар.

Мүәллим шәрһ вә мүһазирәсиндә Горки һәјатынын әсас хүсусијјәтләрини ишыгландырмалыдыр. Алјошанын атадан јетим галмасы, анасынын Һәштәрхандан Нижнијә (индики Горки шәһәри) гајытмасы, Қаширинләр аиләсиндә балача Алјошанын һәјаты, аиләдәки зиддијјәт вә саирә һаггында данышдыгдан сонра мүәллим синфә белә бир суалла мүраҹиәт едир:

— Горкинин һәлә ушагкән јашадығы аилә вә мүһити нечә тәсвир етмәк олар?

Мүәллим ушаглардан тәләб едир ки, онлар мүһит вә һәјата вердикләри гијмәти Горкинин автобиографик әсәрләриндән кәтирдикләри ситат вә фактларла көстәрсинләр. Шакирдләр дәрһал Алјошанын дөјүлмәси, Гарачы гызынын өлүмү, гоча рәнксазын кор олмасы, ата илә оғулларын тез-тез далашмасы вә башга епизодлары хатырлајачаглар.

Сонра Горкинин нечә охумасы мәсәләсинә кечилир. «Ушаглыг» китабынын «Мән нечә охудум» һиссәси синифдә охунур. Әсәри ја мүәллим өзү вә ја ән јахшы охујан шакирдләрдән бири охумалыдыр. Бу һиссәдә Горки бөјүк бир мәһарәтлә китабын инсан үзәриндә бурахдығы бөјүк тә'сирдән данышыр. О, ән јахшы университетин һәјат вә китаблар олдуғуну көстәрир.

Горкинин тәрҹүмеји-һалыны кечәркән бу мәсәлә әтрафында бир аз кениш дајанмаг лазымдыр. Бу һиссә охундугдан сонра Горкинин һәјаты вә кәләҹәк јарадыҹылығы үчүн чох мүһүм олан бу мәсәләјә даир синфә бир нечә суал верилир вә һәм дә бундан сонракы дәрс һәмин суаллар әтрафында апарылыр.

Мәсәлән: 1) Горкинин тәсвир етдији бу вәһши вә әзаблы һәјаты һансы васитә илә дәјишмәк олар? Бунун әвәзиндә ишыглы вә көзәл һәјат гурмаг үчүн нә етмәк лазымдыр?

2. Сиз Горкинин тәрҹүмеји-һал характерли әсәрләриндә мәнфур, мурдар һәјатын тәсвири илә бәрабәр, һәмин бу һәјаты мәһв етмәјә гадир олан, она галиб кәлә билән гүввәни көстәрә биләрсинизми?

Сөз јох ки, бу типли суаллара канкрет вә долғун ҹаваб верә билмәк үчүн шакирдләр јухарыда гејд етдијимиз автобиографик әсәрләри диггәтлә охумалыдырлар.

Синфин ҹанлы вә актив иштиракы илә јухарыда гојулан суалларын үмумиләшдирилмиш ҹавабы, тәхминән, ашағыдакы формада олачагдыр:

1. Ингилаби руһда јазылмыш китаб инсаны башга, даһа јахшы һәјат уғрунда вә Горкинин тәсвир етдији һәјатын пис тәрәфләри илә мүбаризәјә чағырыр.

2. Белә китаблар инсанлары көзәл, идраклы, ағыллы, инсанпәрвәр едир, инсаны јүксәклијә галдырыр, онун көзүнү ачыр, һәјатын нечә олдуғуну вә нечә олмасы лазым кәлдијини онлара өјрәдир.

3. Горкинин һәјатында китабын, елмин ролу хүсусилә гејд едилир. Горки өзү дејир: «Үфунәтли палчыгдан чыхмагда китаб мәнә көмәк етди, јохса мән орада чохдан батыб галмышдым».

4. Инсан бүтүн әсрләрин вә халгларын ән бөјүк адамлары вә елми, бәдии наилијјәтләри илә китаб васитәсилә таныш олур.

5. Горки китаб, китабын әһәмиjjәти һаггында чох данышыр вә «китабы севин» сөзүнү дөнә-дөнә тәкрар едир.

Әлбәттә, бурада китабы һәjатдан аjырмаг олмаз. Шакирдләрә анлатмалыдыр ки, китаблары да jарадан һәjатдыр, инсанлардыр вә китабларда һәр шеjдән әввәл инсанларын һәjатындан данышылыр. Демәк, инсан вахтилә Горкинин тәсвир вә нифрәт етдиjи һәjатдан тамамилә башга чүр һәjат гура биләр.

Беләликлә, гоjулан суаллара Горкинин өз сөзләри илә чаваб вердикдән сонра, бунларын һамысындан белә бир нәтичә чыхарылыр: Горкинин һәлә кичиккән jашадығы вә бу әсәрләриндә тәсвир етдиjи һәjат чох мурдар вә пис һәjатдыр. Анчаг инсан һәр шеj едә билдиjи кими, пис һәjаты да дәjишмәjә гадирдир. Горкинин тәсвир етдиjи көһнә Русиjада вә инди дә капиталист дүнjасында jашаjан инсанлар белә мәнфур һәjатын пәнчәсиндә бөjүjүр, нәһаjәт онлар бу мәнфур һәjаты мәһв едәрәк онун jериндә башга, ишыглы вә көзәл һәjат гурурлар.

Бунларын һамысындан белә бир нәтичә чыхарылмалыдыр ки, Горкинин илк вә ән садиг мүәллими һәjат вә китаблар олмушдур. Горки: «Китаблар дири-дири һәбсдә олан мәнә елә бил, тамамилә нағылларда олан бир гуш кими, һәjатын чохчәһәтли вә зәнкин олдуғундан, инсанларын jахшылыға, көзәллиjә доғру нә гәдәр инадла вурушдугларындан охуjурдулар»—деjир.

Горки сонра әлавә едир:

«Китаблар мәнә көстәрирдиләр ки, инсанлар jахшылыға доғру олан меjл вә арзулары илә нә гәдәр бөjүк вә көзәлдирләр... Китаблары севин, китаб сизә инсанлары вә өз-өзүнүзү севмәjи өjрәдир».

Горкинин тәрчүмеjи-һалыны өjрәнәркән ики хәтлә һәрәкәт етмәк олар:

1. Онун һәjатында олан ән мүһүм һадисә вә әһвалатлары хроноложи тарих үзрә көздән кечирмәк;

2. Горкинин һәjатындакы ән мүһүм, характеристик һадисәләри көзә чарпдырмаг вә бөjүк сәнәткарын бу һадисәләрә олан мүнасибәтини тә'jин етмәк. Мәктәб үчүн, әлбәттә, икинчи jол даһа хеjирлидир.

Горкинин ушаглыг дөврүндән бәһс едиләркән ону әһатә едән ән jахын адамларын, хүсусән нәнәсинин, бабасынын вә даjыларынын характеристикаларыны вермәк ән мүһүм мәсәләләрдән биридир. Нәнә сурәти үзәриндә хүсуси даjанмаг лазымдыр. Онун никбин олмасы, һәjата шән бахмасы аjрыча

геjд едилмәлидир. Шакирдләрә хатырлатмаг лазымдыр ки, Горкинин тәсвир етдиjинә көрә евдә бөjүкләрдән, нәнәдән башга, һеч кәс олмадығы заман евдән һәмишә нәғмә сәси ешидилир вә оjун һавалары чалынырды. Ушаглар исә өзләрини анчаг бу заманларда сәрбәст вә хошбәхт һисс едирдиләр. Бундан башга, нәнәнин һәмишә Алjоша үзәриндә әсдиjини, ону һәр чүр һүчум вә әзабдан горудуғуну көстәрән бә'зи епизодлары хатырлатмаг лазымдыр. Бурада Горкинин өз сөзләринә архаланмаг даһа jахшыдыр. О jазыр:

«Нәнәми хатырладығым заман кечмишин бүтүн кислиjи, jарамазлығы, әзабы көзүмүн габағындан силинир, һәр шеj мараглы вә көзәл, инсанлар исә jахшы вә әзиз көрүнүрләр».

Шакирдләр тәрчүмеjи-һал характерли әсәрләри чох севирләр. Онлар белә әсәрләрдә «Һәр шеj олдуғу кими көстәрилир, бурада һеч бир фантазиjа, уjдурма jохдур, доғрулуг, һәгигәт һакимдир»—деjирләр. Буна көрә дә Л. Талстоjун, Горкинин, Н. Астровскинин вә башга әдибләрин бу типли әсәрләри шакирдләри даһа чох марагландырыр. Мүәллим бу фүрсәтдән истифадә етмәлидир. Бу, чох jахшыдыр, анчаг мүәллим унутмамалыдыр ки, бөjүк сәнәткарлар көтүрдүкләри, тәсвир етдикләри һадисәләрин әсасында мүәjjән тарихи, һәjати фактлары гоjсалар да, онлар «типик шәраитдә типик һадисә» көтүрүр вә тәсвир етдикләри һәр бир шеjи үмумиләшдирир, она мүәjjән бир синфин, тәбәгәнин, дөврүн хүсусиjjәтләрини верирләр вә типик чәһәтләри шүурлу сурәтдә бөjүдүрләр. Горкидә дә беләдир. Горкинин бу әсәрләриндә алчаглыг, вәһшилик, наданлыг, чәһаләт вә зүлм ичиндә боғулан бир дөвр, бир мүһит тәсвир олунур. Бу әсәрләрдә көстәрилән инсанларын чоху мәнфи, jарамаз адамлардыр. Анчаг Горки мәхлугатын әшрәфи олан инсана бөjүк гиjмәт верир, инсанда олан jахшы һиссләри, заманын, дөврүн, мурдар һәjатын өлдүрдүjү jахшы һиссләри оjатмаг, дирилтмәк, чанландырмаг истәjир. Горки инсанын jарадычылыг гүччүнә күвәнир вә бу гүдрәти, бу габилиjjәти боған, мәһв едән дөврә вә дөвләт гурулушуна лә'нәт вә нифрәт jағдырыр.

«Нә гәдәр jахшы адамларын мәним әсримдә бош jерә мәһв олдугларыны хатырладыгча, түкләрим биз дурур.

Доғрудур, бүтүн инсанлар күчдән дүшүр, мәһв олурлар. Анчаг инсанлар һеч бир jердә, Русиjада олдуғу кими, тәәччүблү вә мә'насыз өлмүрләр» («Нөкәрчиликдә», XIV фәсил).

Горкинин тәсвир етдиjи дөврдә нә гәдәр jахшы адамларын мәһв олдуғуна рус әдәбиjjатындан чохлу мисаллар көстәрмәклә бәрабәр (Пушкин, Лермонтов, Белински, Нек-

расов, Чернышевски, Дабролјубов вә с.) бөјүк Сабирин, М. Һадинин, сәнәткар Әрәблинскинин фачиәли һәјатларыны да мисал көстәрмәк олар.

Беләликлә, Горкинин һәлә лап балача икән анасы илә бәрабәр Һәштәрхандан Нижни-Новгорода (Горкијә) гајытдығы күндән башлајараг, Газана кетдији, Русијаны долашмаға башладығы күнләрә гәдәр олан һәјатыны тәсвир едән китабларын мәзмуну көздән кечирилир. Шакирдләр Горкинин мәтанәтли, ирадәли, дөзүмлү, мүбариз вә никбин, зәнкин һәјаты илә таныш олурлар. Сонра мүәллим белә бир суал верә биләр:

— Горкинин автобиографик әсәрләри олан бу китаблар нә үчүн бизи инди дә бу гәдәр марагландырыр? Нә үчүн биз инди дә онлары охујаркән о заманкы әмәкчи халгын шәхсијјәтиндә өзүмүзү вә бүтүн инсанлығы тәһгир едилмиш һесаб едирик?

Сөз јох ки, ушаглар бу суала мүхтәлиф чаваб верәчәкләр. Анчаг јахшы чаваблара әсасланмаг, онлары истигамәтләндирмәк вә нәһајәт елә етмәк лазымдыр ки, верилән чаваблар тәхминән ашағыдакы мә'наны ифадә етсин:

Горки өзүнүн бу китаблары вә шәхси һәјаты илә бизи инсанлыг уғрунда, јени һәјат уғрунда мүбаризәјә, инсаны инсана лајиг пилләјә галдырмаг уғрунда мүбаризәјә чағырыр. Горки бизи инсанын үзәриндә бир ағыр даш кими дуран вә инсаны өзүндә олан гүдрәт вә енеркијаны заһирә чыхармаға гојмајан шәраити дәјишмәјә чағырыр.

Бунлар һамысы көстәрир ки, Горки өз һәјаты илә эләгәдар олараг ингилабдан габагкы рус һәјатыны тәсвир етдији, онун «алчаг, бәдбәхт һәјат» олдуғуну көстәрдији заман, белә бир һәјатын давам етдији үчүн әзаб чәкир вә белә һәјаты она көрә тәсвир едир ки, о (Горки) инсанын күчүнә, онун бу ағыр һәјатла мүбаризә едәчәјинә вә она галиб кәләчәјинә инаныр. Горки инсанлары дәрин бир мәһәббәтлә севир. Бу севки ади, пассив севки дејилдир. Горки бүтүн һәјаты илә, бүтүн варлығы вә јарадычылығы илә, өзүнүн һәр күнкү иши илә бу севкинин һәгиги олдуғуну көстәрир.

Горкинин бүтүн үмид, арзу вә диләкләринин анчаг инди —совет дөврүндә һәјата кечдијини көстәрмәк лазымдыр. Шакирдләр билмәлидирләр ки, Горкинин вә Горкинин һәјатынын даһа сонракы дөврләриндән данышаркән онун Газанда Федосејев вә Ромас адлы ингилабчыларла таныш олмасындан, бу танышлығын бөјүк мүсбәт тә'сириндән, 1888—1889 вә 1891—1892-чи илләрдә Русијанын чәнубуна етдији сәјаһәтләрдән, илк ингилаби романтик әсәрләриндән, нәһајәт 1907-чи илдә

«Ана» кими бөјүк реалистик әсәрин јаранмасындан, В. И. Ленинин бу әсәрә вердији јүксәк гијмәтдән данышмамаг олмаз.

Горкинин үч дәфә Азәрбајчанда олдуғу, ингилабдан сонракы социалист Бакысындан бөјүк мәһәббәтлә данышдығы, совет әдәбијјатына рәһбәрлик етдији, фашизмә, капитализмә гаршы амансыз мүбаризә апардығы чанлы фактларла көстәрилмәлидир. Хүсусән Горкинин фашизмә вә капитализмә гаршы нифрәтини онун «Пролетар нифрәти», «Мәдәнијјәт усталары, сиз киминләсиниз?», «Сары иблис шәһәри», «Дүшмән тәслим олмадығда ону мәһв етмәк лазымдыр» адлы мәгалә вә әсәрләриндән кәтирилән парчалар әсасында көстәрмәк лазымдыр. Горки «Мүһарибә әлејһинә конгрессин нүмајәндәләринә», «Инсанпәрвәрләр», «Гызыл Орду һаггында», «Мәдәнијјәтләр һаггында» вә саир әсәр, мәгалә вә чыхышларында бүтүн прогрессив бәшәријјәти, бүтүн јер үзүнүн габагчыл адамларыны сулһү горумаға, фашизми вә мүһарибә гызышдыранлары мәһв етмәјә, Совет Иттифагыны мүдафиә етмәјә чағырырды.

Тәрчүмеји-һал дәрсләриндә әјанилијин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Буна көрә Горкинин һәјатыны өјрәнәркән 1951-чи илдә чапдан чыхмыш «М. Горкинин һәјат вә јарадычылығы» адлы мәктәб сәркиси материаллары мәчмуәсиндән (русча) кениш истифадә едилмәлидир.

Бу материаллардан Горки шәһәринин үмуми көрүнүшү, әдибин бабасынын еви, нәнәсинин, әдибин охудуғу мәктәбин, ишләдији кәминин, булка биширилән евин, ингилабчы Федосејев вә Ромасын шәкилләриндән; Русијаја етдији сәјаһәтин схеми, илк әсәринин чап олундуғу «Кафказ» гәзети, үрәјини мәш'әл едиб халга азадлыг јолуну көстәрән Данконун («Изеркил гары»да), шаһин вә фыртына гушунун шәкилләриндән, Горкинин Ленинлә, Сталинлә, Талстој, Караленко вә Чеховла бирликдә олан шәкилләриндән вә башгаларындан әјани васитә кими истифадә етмәк олар.

Горкинин тәрчүмеји-һалы һаггындакы сөһбәти белә екунлашдырмалыдыр:

Горкинин бүтүн үмид, арзу вә диләкләри анчаг совет дөврүндә һәјата кечмишдир.

Халгын, милјонларын Горки вә Горки кими һәгиги досту олан адамларын диләк ағачлары анчаг совет бағында чичәкләниб бар вермишдир.

Горкинин һәјат јолу мүбаризәләр, харүгәләр јолудур. Совет кәнчләри үчүн зәрури олан мөһкәм ирадә, мүсбәт характер үчүн Горки һәмишә нүмунә олмалыдыр.

«Шаһин нәғмәси»

(1895)

Горки јарадычылығынын илк дөврү үчүн һәчмән ән кичик олан «Шаһин нәғмәси» вә «Фыртына гушу» кими аллегорик әсәрләрин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, аллегорија мәзмун вә идејаны пәрдәләмәк үчүндүр, «гызым, сәнә дејирәм, кәлиним, сән ешит», —демәкдир. Әдиб Шаһин вә Корамал адлары алтында инсан характерләрини вә онларын гаршылыглы әлагәсини тәсвир едир.

Олдугча јығчам олан бу әсәрин тәһлили ашағыдакы планда апарылмалыдыр:

1. Әсәрин јазылдығы дөвр вә о дөврүн сијаси-ичтимаи вәзијјәти.

2. Шаһин вә Корамал сурәтләри илә јазычы кимләри нәзәрдә тутур?

3. «Шаһин нәғмәси»нин әсас мәзмун вә мә'насы нәдир?

4. Әсәрин мәфкурәви мәзмуну һансы бәдии васитәләрлә ачылыр?

5. Бу нәғмәнин јазылдығы дөвр үчүн вә бизим дөврүмүз үчүн нә әһәмијјәти вардыр? Бәс Горки нә сәбәбә аллегорија-ја әл атыр?

Мүәллим о дөврүн вәзијјәтини изаһ едир, әсәрдә бөјүк ингилаби мәзмунун ифадә олундуғуну вә о шәраитдә бу фикри ачыг демәнин мүмкүн олмадығыны көстәрир.

Аллегорија исә әсас ингилаби идејанын охучу тәрәфиндән дәрк олунмасына нәинки мане олур, һәтта көмәк едир.

Тәһлил вахты әсас фикир Шаһинлә Корамалын мүгајисәсинә верилир. Онлар там тәзад тәшкил едирләр. Бу тәзад өзүнү онларын харичи көрүшләриндә, әхлаг вә давранышларында, нәһајәт һәјат вә е'тигадларында көстәрир.

Мүәллим әсәрә әсасән онларын сәчијјәсини тәләб едир, шакирдләр синифдәчә әсәр үзәриндә ишләјиб тәхминән, белә нәтичәјә кәлирләр.

Шаһин мәғрур вә чәсурдур; Корамал горхаг вә рәзилдир.

Шаһин көјләрә доғру чырпыныр; Корамал јердә сүрүнмәјә чан атыр.

Шаһин мүбаризә үчүн, дөјүш үчүн јаранмышдыр; Корамал исти јер, раһатлыг ахтарыр.

Шаһин һәјатын мәгсәд вә мә'насыны јүксәк идеал уғрунда мүбаризәдә көрүр; онун идеалы азадлыг көјләрини көрмәкдир:

«Мән инди хошбәхтәм. Мән көјләри көрдүм, мән икидликлә вурушдум... Мән көјләри көрдүм... Аһ јазыг, бәдбәхт! Сән көјләри белә јахындан көрә билмәзсән...».

Корамалын фәлсәфәси исә башгадыр. О чох еһтијатлы вә диггәтлидир, онун идеалы јердә сүрүнмәк вә тох олмагдыр. Она көрә һәјатын мә'насы анчаг тох вә раһат олмагдадыр.

Беләчә Шаһинин вә Корамалын һәјат идеалы мүәјјән едилир.

Мүәллим шакирдләрин диггәтини нәғмәдә аз сөзлә чох вә дәрин фикир ифадә едилдијинә чәлб едир. Сонра Шаһинин азадлыг вә идеал уғрундакы мүбаризәдә һәлак олмасына јазычынын мүнасибәтини өјрәнмәк үчүн шакирдләрин диггәти бу сөзләрә чәлб едилир:

«Чәсурларын чошғунлуғу — Будур һәјатын һикмәти. Еј чәсур Шаһин, сән дүшмәнлә вурушмада ганыны ахытдын... Лакин бир заман кәләчәк ки, сәнин исти ганынын дамлалары гығылчым кими һәјатын гаранлығында парлајачаг вә бир чох чәсур үрәкләр чылғын, азадлыг атәшилә ишыг јандырачаглар...».

Нәтичә бу олмалыдыр ки: шакирдләр Шаһин типли адамлара һөрмәт, мәһәббәт, Корамал типли адамлара нифрәт һисси бәсләсинләр.

Кәнчләр үчүн бу әсәрин бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә гәһрәманлыгла һәлак олан дөјүшчүләрин дөшләриндән «Шаһин нәғмәси»нин мәтни јазылмыш медалјонлар тапылмышдыр. Фадејевин «Кәнч гвардија»сынын гәһрәманларындан С. Туленин фашистләр тәрәфиндән дар ағачындан асыларкән «Шаһин нәғмәсиндән» Горкинин бу сөзләрини хатырлајыр.

«Сән өлсән дә һәмишә чәсурларын нәғмәләриндә јаша-јачагсан... сән һәмишә ишыға, азадлыға чағыран чанлы нү-мунә олачагсан...».

Нәғмәнин бәдии хүсусијјәтләриндән данышаркән онун мәнсур ше'р олдуғу, нәғмә кими сәсләндији, һикмәтли афо-ризмләрлә долу олдуғу гејд едилир.

«Фыртына гушу»

(1901)

М. Горкинин «Шаһин нәғмәси»ндән (1895) алты ил сон-ра, јә'ни 1901-чи илдә јазылмыш «Фыртына гушу» әсәри би-ринчи рус ингилабы олан 1905-чи ил ингилабы әрәфәсиндә фәһлә, кәндли күтләләринин ингилаби гәзәб вә кинләринин чошдуғу заманда јазылмышдыр. Бу әсәрин әсас идејасы онун сонунда олан «Гој фыртына даһа шиддәтлә курласын» чүм-ләсиндә көзәл ифадә едилмишдир.

Буна көрә дә бу әсәри кечмәздән әввәл о дөврдә ингила-би мүбаризәнин гүввәтләнмәси, синфи зиддијјәтләрин кәскин-ләшмәси, тәләбә нүмајишләринин артмасы һаггында шакирд-ләрә гысача мә'лумат верилмәлидир.

Бу гыса мә'луматдан сонра мүәллим өзү әсәри ифадәли сурәтдә охујур. Хүсусән «...О әминдир ки, булутлар күнәшин үзүнү тута билмәз, јох, тута билмәз». «Күләк выјылдајыр... көј курулдајыр...», «Фыртына вар. Индичә фыртына олачаг».

«Бу, гәзәбли бир чошгунлугла чырпынан, дәниз үзәрин-дәки илдырымларын арасында мәғрур-мәғрур ганад чалан чәсур фыртына гушудур, галибијјәт пејғәмбәри бағырыр:

— Гој, фыртына даһа шиддәтлә курласын...» кими чүмлә вә ифадәләр хүсуси һазырлыг, һәјәчан вә мәһәббәтлә охун-малыдыр.

Сонра әсәр бир нечә шакирдә охутдурулур вә тәһлилинә кечилир. Мүәллим әсәрин мәфкурәви мәзмунуну алмаг үчүн шакирдләрә ашағыдакы суаллары верир:

1. Фыртына гушу сурәти илә М. Горки нәји нәзәрдә ту-тур?

2. Башга гушлар (марты, пингвин, гағајы) сифәтиндә һансы ичтимаи груплар тәсвир едилир?

3. Әсәрин сон чүмләси олан «Гој, фыртына даһа шиддәтлә курласын» һиссәсиндә һансы ичтимаи фикир верилир?

4. Горки бу әсәрдә ингилаб мөвзусуну һансы бәдии јоллар васитәсилә вә нечә инкишаф етдирир?

5. Әсәрин дили, бәдии ифадә васитәләри чәһәтдән әсәрин мәзмуну илә нә дәрәчәдә әлагәдардыр?

Бу суаллар әсасында хырда буржуазијанын, либералла-рын, меншевикләрин ингилабдан горхдугларыны, анчаг чан-ларынын һајына галдыгларыны көстәрдикдән сонра, мүәллим бу әсәрин о заманлар чох кениш јајылдығыны вә ингилаби гүввәләрин бирләшмәси үчүн олдугча бөјүк рол ојнадығыны габарыг сурәтдә гејд едир. Сонра мүәллим Горкинин бу әсә-риндән В. И. Ленинин нечә истифадә етдијини хатырладараг көстәрир ки, бөјүк Ленин 1906-чы илдә јаздығы «Фыртына габағы» адлы мәгаләсиндә Горкинин бу әсәриндән өзүнә мәх-сус мәһарәтлә истифадә етмиш вә мәгаләни Горкинин «Гој фыртына даһа шиддәтлә курласын»[1] сөзләри илә гуртармыш-дыр.

Лакин бурада бир чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр. Белә аллегорик, символик, тәмсилвари әсәрләри јалныз бир тари-хи-ичтимаи һадисә илә мәһдуд етмәк олмаз.

Шакирдләр билмәлидирләр ки, белә сәнәт әсәрләри та-рихи мәһдудлуг чәрчивәсиндән чыхараг, бүтүн дөврләр үчүн өз әһәмијјәтини сахлајыр.

Нәтичәдә мүәллим «Фыртына гушу» әсәринин ичтимаи мәзмунуну бир дә хатырладыр, сонра әсәри әзбәрләтмәк вә декламасија кими охутмаг үзәриндә шакирдләри ишләдир.

«Ана»

«Ана» әсәриндән әввәл орта мәктәб шакирдләри М. Гор-кинин бир сыра әсәрләри илә таныш олурлар. («Архип баба вә Љонка», «Китаба һәвәс», «Шаһин нәғмәси», «Фыртына гушу», «Ушаглыг», «Макар Чудра», «Изеркил гары» вә с.).

Бундан башга орта мәктәб шакирдләри Горкинин бир сыра бу вә башга әсәрләрини рус дили вә рус әдәбијјаты дәрсләриндә орижиналда да (рус дилиндә) охујурлар.

[1] Ленин, Әсәрләри, VI нәшри, XI чилд, сәһ. 117.

Демәк, «Ана» әсәри үзәриндә ишләмәјә башларкән X синиф шакирдләри үмумијјәтлә бәдии әсәрләри тәһлил саһәсиндә, хүсусән Горки јарадычылығы илә танышлыг саһәсиндә муәјјән тәчрүбә вә билијә маликдирләр.

X синифдә М. Горки мөвзусу тәхминән дәрс илинин лап сонларында өјрәнилир. Шакирдләр бундан габаг бүтүн ил боју совет әдәбијјатынын хүсусијјәт вә үстүнлүкләри илә таныш олмушлар. Совет әдәбијјатынын бүтүн дүнјада ән габагчыл әдәбијјат олмасы, ән јахшы инсани сифәтләр тәблиғ вә тәрбијә етмәси онлара мә'лумдур.

«Ана» әсәри үзәриндә ишә башларкән мүәллим бунлары бир дә јада салмалы, хүсусән «Ана»ны јарадан тарихи дөвр һаггында шакирдләрдә тәсәввүр ојатмалыдыр.

☆

«Ана» романынын тәһлилинә ән азы 4—5 саат вахт верилмәлидир.

«Әдәбијјат мүнтәхәбаты»нда романдан чох кичик бир парча верилир. Әсәр үзәриндә апарылачаг иши анчаг бу парча илә бағламаг күлүнч олар. Мүәллим әсәрин тәһлилинә анчаг романын шакирдләр тәрәфиндән бүтүнлүклә охундуғуна гәнаәт һасил етдикдән сонра башлаја биләр.

Тәһлилә башламаздан әввәл мүәллим әсәрин јаранма тарихи һаггында гыса мә'лумат вермәлидир.

Горки «Ана» романы үзәриндә 1903—1906-чы илләрдә ишләмиш вә бу әсәр 1907-чи илдә Берлиндә нәшр олунмушдур.

1907-чи илин мајында Русија сосиал-демократ фәһлә партијасынын V гурултајы Лондонда ачылыр. Рус торпағынын јетишдирдији ики бөјүк адам (В. И. Ленин вә А. М. Горки) бурада көрүшүрләр.

Мә'лум олдуғу үзрә «Ана»ны јенича охумуш В. И. Ленин әсәрә бөјүк гијмәт вермиш вә онун чох вахтында јазылдығыны көстәрмишди.

Роман XX әсрин әввәлләриндә бүтүн дүнјада бөјүк бир һадисә тә'сири бағышламыш вә дәрһал бүтүн Авропа дилләринә) франсыз, инкилис, алман, исвеч, данимарка, италјан, болгар вә с.), бир аз сонра исә түрк, әрәб вә ермәни дилләринә тәрчүмә едилмишдир.

Кириш мүһазирәсиндә мүәллим романын мөвзусунун Нижни-Новгород (индики Горки шәһәри) јахынлығындакы Сормово шәһәри фәһләләринин һәјатындан алындығыны вә

әсәрин баш гәһрәманлары олан Павел Власовла онун анасы Пелакеја Ниловнанын һәјатдакы прототипләринин сон заманлара гәдәр сағ олдугларыны көстәрмәлидир.

П. Ниловнанын һәјатдакы образы олан А. К. Заломова 1935-чи илдә Октјабр сосиалист ингилабынын илдөнүмү мүнасибәтилә етдији чыхышында 45 оғул, гыз, нәвә вә нәтичәси илә хошбәхт јашадығыны көстәрмишди.

Павел Власовун һәјатдакы прототипи мәшһур, Сормово ингилабчы фәһләси вә индичә адыны чәкдијимиз А. К. Заломованын оғлу П. А. Заломов исә сон заманлара гәдәр Курск областынын Судженско рајонунда колхоз сәдри вәзифәсиндә ишләмиш вә «Сормовода ингилаби һәрәкатын ән актив иштиракчыларындан бири вә М. Горкинин «Ана» романынын гәһрәманы кими» 1949-чу илдә ССРИ Али Советинин Рәјасәт һеј'әти тәрәфиндән Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир. Рус мәктәбләринин X синфи үчүн јазылмыш дәрс китабларында ана вә оғул Заломовларын шәкилләри вар. Бу шәкилләр көстәрилсә даһа јахшы олар.

Даһа сонра кириш сөһбәтиндә мүәллим ән чох ашағыдакы чәһәтләри ишыгландырмалыдыр:

1) Горкинин рус фәһлә синфинин ингилаби һәрәкаты илә әлагәси; 2) романын јазылдығы дөврүн гысача характеристикасы; 3) әсәрин гыса мәзмуну; 4) романын «Ана» адландырылмасынын сәбәби; 5) әсәрдә тәсвир олунан дөвр вә һәјат; 6) әсәрин идејасы; 7) романдакы башлыча образлар; 8) әсәрин тарихи әһәмијјәти; 9) В. И. Ленинин бу әсәрә вердији гијмәт.

Бу план үзрә апарылан кириш сөһбәти анчаг шакирдләрин диггәтини әсәр үзәринә чәлб етмәк мәгсәди күдмәли, онлары әсәрин тәһлили үзәриндә ишләмәјә һазырламалыдыр.

☆

Әсәрин дүзкүн тәһлил едилмәси үчүн мәзмунун јахшы мәнимсәнилмәси шәртдир. Кириш сөһбәти мәзмуну анламаға шакирдләри һазырламышдыр. Романын евдә охунан һиссәләринин мәзмуну әтрафында мүсаһибә апарылмалы вә сонра мүнтәхәбатда верилән һиссә синифдә охунмалыдыр.

Мәзмунун синфә јахшы ајдын олмасы үчүн хүсусән «Мај нүмајиши» вә «Мәһкәмә» һиссәләринә артыг диггәт јетирилмә-

лидир. Павелин мәһкәмәдәки нитгинин әсас мәзмунуну, ингилабын гәләбәсинә инамы, мәһкәмәјә вә һакимләрә нифрәтини шакирдләр јахшы баша дүшмәлидирләр.

Тәһлил вахты шакирдләр һәр шејдән габаг «Ана» әсәринин о дөвр үчүн нә гәдәр зәрури вә јериндә олдуғуна гәнаәт һасил етмәлидирләр. Бунун үчүн исә Горкинин бу әсәр үзәриндә һансы тарихи шәраитдә ишләмәјә башладығыны, гаршыја һансы вәзифәни гојдуғуну вә онун өһдәсиндән нечә кәлдијини билмәк лазымдыр.

Әсәрин тәһлили вахты әсас иш образларын сәчијјәси, әсәрин идејасы вә бәдии хүсусијјәтләрини өјрәнмәк үзәриндә апарылмалыдыр.

«Ана» реалистик әсәрдир. Муасир фәһлә һәрәкатындан, ингилаби мүбаризәдән бәһс едир.

Романын тәһлили вахты әсәрин ашағыдакы башлыча хүсусијјәтләри јахшы изаһ едилмәлидир.

1. Романын баш гәһрәманлары олан Павел (оғул) вә Ниловна (ана) инкишафда верилир. Елә романын әсасында онларын инкишафы, һәрәкәтдә олмалары, ичтимаи һәјатда тәдричән тутдуглары мөвге вә социализм уғрунда апарылан мүбаризәдә фәал иштиракалары тәшкил едир.

2. Онларын бу инкишафы, динамик олмалары фәһлә күтләләринин үмуми ингилаби ојанмасы фонунда верилир.

3. Башга романлардан фәргли олараг «Ана» әсәриндә образларын һәрәкәтләринин мөһкәм сүжет хәтти јохдур. Башга романларын, демәк олар ки, һамысы үчүн сәчијјәви олан мәһәббәт мачәралары јохдур вә әсәрин чаныны ичтимаи һадисәләр, ичтимаи мүбаризә тәшкил едир.

Тәһлил вахты әсас фикир, әсәрин идејасынын ачылмасына, хүсусән Ананын вә Павелин сәчијјәләндирилмәсинә верилмәлидир.

Ананын сәчијјәси

Ана образынын тәһлили ашағыдакы план үзрә апарылабиләр:

1. П. Ниловнанын һәјатдакы прототипи Анна Крилловна Заломова һаггында мә'лумат.

2. Пелакеја Ниловнанын кечмиши:

а) онун һүгугсузлуғу, ачизлији, диндарлығы;

б) оғлу үчүн анчаг ана кими горхмасы;

в) оғлуна вә онун ингилаби ишинә олан мәһәббәти (шүурсуз да олса).

3. Ана фәал, мүбариз ингилабчы гадын кими:

а) тәблиғат вәрәгәләринин јајылмасында иштиракы;

б) тәдричән бу ичтимаи ишләрә шүурлу мүнасибәт бәсләмәси;

в) фәһлә синфинин иши уғрунда апарылан тәблиғат ишиндә вә нүмајишләрдә фәал иштиракы;

г) нәһајәт, професионал ингилабчы гадына чеврилмәси.

Бу план үзрә апарылан тәһлилдә шакирдләр әсәр үзәриндә мүстәгил ишләјир вә вердикләри һәр бир һөкмү әсәрдән кәтирилән мисалларла әсасландырырлар.

Беләликлә, тәһлилин сонунда мә'лум олур ки, Ниловна әсәрин әввәлләриндә ачиз, горхаг вә диндардыр. Оғлунун вә онун јолдашларынын ингилаби ишинә биканәдир. Сонралар еви ахтарыланда, оғлу тә'гиб олунанда ана тәдричән ингилаби һәјата гошулур, чүр'әтләнир, шүурланыр. Әсәрин әввәлләриндә гарадинмәз олан ана әсәрин сонларында стансијада һәбсә алындығы заман атәшин нитг сөјләјир. Мә'лум олдуғу кими, ана күндән-күнә инкишаф едир, ајылыр. Јазычынын она мүнасибәти дә бу нисбәтдә дәјишир. Ананын инкишафы онун сөзүндә, ишиндә, һәрәкәтиндә өз әксини тапыр.

Беләликлә, П. Ниловнанын шәхсиндә Горки XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә јашајан рус фәһлә гадынларынын характерик-типик хүсусијјәтләрини тәсвир вә тәрәннүм етмишдир.

1905-чи ил ингилабында фәал иштирак етдији үчүн Сибирә сүркүн едилән С. Малышев «Ана» әсәри һаггында беләдејир: «Орада оланларын һамысы бизим о дөврдәки һәјатымызы там әкс етдирир».

Павел Власовун сәчијјәси

Павел ики гат истисмара гаршы синә кәрән, шүурлу мүбаризәјә атылан ингилабчы фәһлә сурәтидир. Павелин сәчијјәси вериләркән онун әсәр боју инкишафы вә мүбаризәси әсас көтүрүлмәлидир. Павелин ким олдуғуну баша дүшмәк үчүн ән јахшы үсул онун өзүндән габаг вә сонра рус әдәбијјатында јарадылан ингилабчы сурәтләрлә мүгајисә едилмәсидир. Хүсусән Чернышевскинин Рахметову («Нә етмәли»

әсәриндә), Н. Островскинин Павел Корчакини, Шолоховун Давидову («Ојанмыш торпаг») вә А. Фадејевин «Кәнч гвардија» әсәринин гәһрәманлары илә мүгајисәси мараглы олар.

Павелин шәхсиндә Горки XX әсрин әввәлләриндәки рус ингилабчы фәһләләринин ән јахшы хүсусијјәтләрини үмумиләшдирмишдир. Даһа доғрусу, Павел јүз минләрлә кәнч фәһләләрә бир мүбаризлик, мәрдлик, ингилабчылыг нүмунәси кими верилмишдир.

Павели Горкинин өзүнүн јарадычылығынын илк дөврүндә јаратдығы романтик гәһрәманларла да мүгајисә етмәк олар. Данко («Изеркил гары») вә Шаһиндәки («Шаһин нәғмәси») азадлыг уғрунда кедән романтик мүбаризә «Ана»да Павелин шәхсиндә реал-һәјати варлыға әсасланан шүурлу мүбаризәјә чеврилир.

Горки өзү Павел һаггында дејир ки: «Болшевикләр партијасы мәһз белә гочаг оғланлардан јаранмышдыр. Онлардан бир чохлары һәбсхана, сүркүн вә вәтәндаш мүһарибәси дәһшәтләриндән саламат чыхараг, инди дә партијанын өн сыраларында дурурлар».

Әсәрдә мәһз Павелләри јетирән дөврүн бүтүн дәһшәтләри, фәһлә синфинин ағыр һәјаты, онларын тәдричән дөјүшләрдә шүурланмасы көстәрилир.

Ана сурәтини тәһлилдә вердијимиз план сәпкисиндә мүәллим Павелин дә һәјатыны аддым-аддым изләмәји ушаглара өјрәдир.

Шакирдләр әсәрдән кәтирилән фактлара әсасланараг Павелин инкишаф јолуну мүәјјән едирләр. Әввәлләр атасы кими шүурсуз олан Павелин сонралар ингилаб күрәсиндә нечә бишдијини вә бөјүк маштабда ингилабчыја чеврилдијини шакирдләр өјрәнирләр.

Тәһлил вахты хүсусән дәрс китабында верилән XV вә XVI фәсилләрин үзәриндә даһа кениш дајанмалыдыр. Павелин сәчијјәси дә мәһз «Мәһкәмә» сәһнәсиндә хүсусән даһа габарыг көстәрилир. Павел «Мәһкәмә» гаршысындакы чошғун вә мәнтигли нитгиндә чох чидди ичтимаи-фәлсәфи мәсәләләрдән данышыр.

Бу мәсәләләрин планы беләдир:

1. Капитализмин ләғви тарихән лабүддүр.
2. Мүтләгијјәт үсул-идарәсилә ингилабчыларын әлагәси.
3. Пролетариатын мәғлубедилмәз бир синиф кими тәсвири.
4. Ингилабчыларын әсас шүарлары.
5. Сосиализм идејаларынын һәјатилији.

Павелин бу нитги капитализмә гаршы бир иттиһам акты кими сәсләнир. Павелин шәхсиндә Горки дүнја әдәбијјаты тарихиндә илк дәфә ингилабчы фәһлә, коммунист образы јаратмышдыр.

«Ана»да олан Находка, Саша, Софија, Рыбин вә башга образлары да нәзәрдән гачырмаг олмаз. Бу адамларын шәхси хүсусијјәтләри, мәсәлән, Находканын руһән Павелә јахын олса да, ирадәчә, нисбәтән зәифлији, Рыбинин ингилаби јола дүшән кәндлиләри тәмсил етдији әсәрдән кәтирилән мисалларла канкрет изаһ едилмәлидир.

Романын бәдии хүсусијјәтләри вә гурулушу һаггында да шакирдләрин аз-чох тәсәввүрләри олмалыдыр.

Бу әсәрин дили вә ифадә васитәләри Горкинин илк романтик әсәрләриндән чох фәрглидир.

Бурада реал һәјат вә синифләр арасында кедән чанлы мүбаризә тәсвир едилир. Мүәллим шакирдләрин диггәтини романын мөвзусуна, ингилаби фәһлә һәрәкатынын бәдии тәсвиринә, образ вә лөвһәләрин типиклијинә, романда иштирак едән персонажын груплашдырылмасына, әсәрин дил хүсусијјәтләринә чәлб етмәлидир. Романда тәзадлар тәрзиндән (пријомундан) нечә мәһарәтлә истифадә едилдији, нүмајиш вахты фәһләләрлә казахларын, мәһкәмә сәһнәсиндә исә һакимләрлә мәһкумларын мүгајисәси јолу илә көстәрилмәлидир. Әсәрин дилиндәки садәлик, ојнаглыг, ајдынлыг (тәрчүмә олмасына бахмајараг) канкрет мисалларла верилмәлидир.

Бу чәһәтдән шакирдләрин рус әдәбијјаты дәрсләриндә (рус дилиндә) алдыглары мә'луматдан да истифадә етмәк олар.

Нәтичәдә «Ана» романынын тарихи ингилаби ролу, бәдии гијмәти гысача олараг екунлашдырылыр вә әсәрин ојнадығы бөјүк тарихи рол гејд едилир.

Роман үзәриндәки иши «Ананын инкишаф јолу», «Павел Власовун сәчијјәси», «Русијада ингилаби һәрәкатын инкишафында «Ана»нын ролу» вә башга мөвзуларда инша јазы иши апармагла екунлашдырмаг олар.

Ә. РӘЧӘБОВ.

III ВӘ IV СИНИФЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ГРАММАТИКАСЫНЫН ТӘКРАРЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Ибтидаи мәктәбдә грамматиканын тәдрисиндән мәгсә[д] грамматика вә јазы гајдаларыны мәнимсәтмәк, бунлардан е[-] шифаһи вә јазылы нитгләриндә истифадә етмәји шакирдләр[ә] өјрәтмәкдән ибарәтдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, билик даими вә сәмәрәли тәкрар әсасында мөһкәмләндирилир. Бунун үчүн дә кечиләнләрин шүурлу олмасы вә мәнтиги чәһәтдән әсасландырылмасы мүһүм вә зәруридир. Биз һәмин мәгаләдә Ләнкәран шәһәри [?] нөмрәли мәктәбин III вә IV синифләриндә дәрс дејән мүәллимләрин (В. Ахундова, Сара Казымова) грамматик материалы тәкрары тәчрүбәләриндән данышачағыг.

Шакирдләрин билијини мөһкәмләндирмәк үсулларында[н] бири дә тәкрардыр.

Тәкрар мүәјјән мөвзу үзрә грамматикадан верилмиш биликләри үмумиләшдирмәк вә системә салмаг үчүн мүәллимләрә, еләчә дә шакирдләрә кениш имкан верир.

Мәһз буна көрә дә тәкрарын марағлы олмасы, дәрсд[ә] шакирдләрин фәал иштирак етмәләри үчүн 6 нөмрәли мәктәбин III вә IV синиф мүәллимләри фајдалы үсуллардан вә нөвләриндән сәмәрәли истифадә едирләр. Бу исә мүвәффәгијјәти тә'мин едән мүһүм амилләрдән биридир. Буна көрә д[ә] һәмин мәктәбин III—IV синиф мүәллимләри грамматик материалын тәкрарыны планлашдыраркән көрүләчәк һәр би[р] ишин хүсусијјәтини нәзәрдә тутурлар.

Тәкрар заманы ишин хүсусијјәти. Мүәллимләрин иш тәчрүбәси көстәрир ки, тәкрар мәгсәдилә тәшкил едилән ишин өзүнүн мүәјјән хүсусијјәти вардыр.

Буну нәзәрә алараг 6 нөмрәли мәктәбин III—IV синиф мүәллимләри иши елә тәшкил едирләр ки, тәкрар дарыхдырычы олмасын вә шакирдләр дәрсдә марагла вә фәал иштирак едә билсинләр.

Мүәллимләр тәкрар просесиндә програм материалы илә әлагәдар олараг шакирдләрин јени бир шеј өјрәнмәләринә чалышырлар. Әјани вәсаитләрдән истифадә едир вә шакирдләри јени материаллар үзәриндә ишләдирләр.

Мүәллимләр тәкрар олуначаг мөвзу илә әлагәдар олараг верәчәкләри суалларын рәнкарәнк олмасына, механики чаваб тәләб етмәмәсинә диггәт едирләр.

Шакирдләрин һафизә вә мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк үчүн мүәллимләр фајдалы үсуллардан (мүгајисә вә үмумиләшдирмәдән) кениш истифадә едирләр. Тәчрүбә көстәрир ки, мүгајисә шакирдләрә өјрәндикләри анлајыш һаггындакы тәсәввүрү канкретләшдирмәјә, үмумиләшдирмә үсулу исә ушагларын грамматик мөвзу вә ја онун мүәјјән бөлмәси үзрә биликләринин системә салынмасына көмәк едир.

Тәкрар һәр дәрсдә јени мәтнләр үзәриндә апарылыр.

Мүәллимләр тәкрарла әлагәдар олараг јеринә јетириләчәк тапшырыгларда шакирдләрин мүстәгиллијинә дә фикир верирләр.

Грамматик тәһлилин көмәјилә тәкрар. Грамматик тәһлил тәкрар заманы мүһүм рол ојнајыр. Тәһлил заманы шакирдләр ән мухтәлиф грамматик һадисәләри тәкрар етмәк үчүн кениш имкана малик олурлар.

Грамматик тәһлил заманы III—IV синиф мүәллимләри бир вә ја бир нечә грамматик мөвзуну тәкрар едирләр. Бундан башга, грамматик тәһлил бир бөлмәни һәр дәфә јени материаллар үзәриндә тәкрар етмәјә имкан верир. Бу исә шакирдләрдә ишә бөјүк мараг ојатмаг вә онларын билијини мөһкәмләндирмәк үчүн зәруридир.

Ев тапшырыгларынын јохланылмасында, сорғу заманы, мәтни тәһлил едиркән, бу вә ја дикәр грамматик мөвзунун тәкрарында вә с. грамматик тәһлилдән истифадә олунур. Тәчрүбә көстәрир ки, грамматик тәһлил мәгсәдилә кечилмиш мөвзу

нлә әлагәдар олараг тәһлил үчүн евә тез-тез чүмлә вермәк чох фајдалыдыр.

Евдә тәһлил етмәк үчүн чүмлә сечәркән мүәллимләр бунларын мүхтәлиф типли олмасына чалышырлар. Евә тәһлил үчүн верилмиш чүмләләри шакирдләр бә'зән шифаһи олараг тәһлил едирләр. Нөвбәти дәрсдә—дәрсә башламадан габаг нөвбәтчи шакирд евә тәһлил үчүн верилмиш һәмин чүмләләри тахтаја јазыр. Сорғу заманы исә мүәллимләр тахтада јазылмыш һәмин чүмләләри ја ајры-ајры шакирдләрлә, ја да синифлә бирликдә тәһлил етдирирләр.

Бу мәгсәдлә дә чүмләләрин ујғун, мәзмунлу сечилмәси мүһүм рол ојнајыр. Мәһз буна көрә дә мүәллимләр грамматик тәһлил үчүн синтактик, морфоложи вә орфографик билијин тәкрарына кениш имкан верән чүмләләр сечир вә јазы гајдасы чәтин олан сөзләри дә һәмин чүмләләрә дахил едирләр. Бундан башга, мүәллимләр сечилмиш чүмләләрин тәрбијәви чәһәтинә, шакирдләрин билик сәвијјәсинә ујғун олмасына да фикир верирләр. Биз 6 нөмрәли мәктәбин III вә IV синифләриндә дәрс дејән мүәллимләрин грамматик тәһлил үчүн сечдикләри чүмләләрдән бир нечәсини нүмунә мәгсәдилә ашағыда веририк:

а) **III синифдә тәһлил үчүн верилмиш чүмләләрә аид нүмунәләр:**

1. **Ушаглар** екскурсијадан гајытдылар (садә кениш чүмлә, мүбтәда чүмләнин әввәлиндәдир).

2. **Пионерләр тонгалы** јандырдылар (исим адлыг вә тә'сирлик һалындадыр).

3. **Мәктәбдә консерт** верилди (исим јерлик вә адлыг һалындадыр).

4. **Нәркиз Азады бағчаја** апарды (исим адлыг, тә'сирлик вә јөнлүк һалындадыр) вә с.

б) **IV синифдә тәһлил үчүн сечилмиш чүмләләрә аид нүмунәләр:**

1. **Һәмчинс үзвлү чүмләләр.** 1. Олег ушаглыгдан китабы, идманы, мусигини, шаһматы чох севирди.

2. Јазда чөлләр, дәрәләр, тәпәләр, дағлар јашыл дон кејир.

3. Биз мәктәбдә чалдыг, охудуг вә ојнадыг.

4. Ушаглар мәктәб бағында алма, һејва, нар вә гоз ағачлары әкдиләр.

Васитәсиз нитг. 1. Олег билдирди: «Биз вәрәгәләр јазырыг». 2. Мүәллим ушаглара тапшырды: «Сабаһ фермаја екскурсијаја кедәчәјик». 3. Назим деди: «Пионер башгаларына нүмунә олмалыдыр». 4. Нәркиз дәстә рәһбәриндән сорушду: «Топланыш нә вахт олачагдыр?» вә с.

Мүәллимләр тәкрар заманы јазылы грамматик тәһлилин мүхтәлиф нөвләриндән истифадә едирләр. Мәсәлән, III синифдә. Сөзүн гурулушу бәһсинин тәкрары ашағыдакы чәдвәл үзрә апарылыр.

Чәдвәл № 1.

Сөзүн гурулушуна көрә тәһлили

Сөз	Сөзүн көкү	Шәкилчиләр	
		Сөздүзәлдичи	Сөзләјишдиричи
Дағлыг	даг	лыг	—

Бу мәгсәдлә дә мүәллим габагчадан мүәјјән сөзләр сечиб тахтада јазыр, шакирдләр һәмин сөзләри јухарыда көстәрдијимиз (I №-ли) чәдвәл үзрә тәһлил едирләр.

Исми тәкрар едиркән дә грамматик тәһлил апарылыр. Тәһлил үчүн чүмләләр мүәллимләр тәрәфиндән верилир, һәмин чүмләләрдәки исимләр мүхтәлиф һалларда (адлыг һалындан башга олур) шакирдләр ашағыдакы чәдвәл үзрә һәмин исимләри тәһлил едирләр.

Мәсәлән:

Чәдвәл № 2.

Исмин грамматик тәһлили

Чүмлә. Ушаглар мәктәбә кетдиләр.

Исим	Нөвү	Кәмијјәти	Гурулушча нөвү	Һалы
Мәктәбә	үмуми исим	тәк	садә	јөн.

Бә'зән дә белә јазылы грамматик тәһлил контрол иш характерини дашыјыр (10—11 дәгигә).

Мәсәлән, IV синифдә «Сифәт» мөвзусу кечилдикдән вә мөһкәмләндирилдикдән сонра шакирдләрә белә тапшырыг верилир: «Сифәтләри аид олдуглары исимләрлә бирликдә дәфтәрә көчүрмәк вә сифәтләри морфоложи тәһлил етмәк» вә с.

Тәкрар заманы әјани васитәләрдән кениш истифадә етмәјин дә әһәмијјәти бөјүкдүр. Мәһз буна көрә дә мүәллимләр III—IV синифләрдә тәкрар заманы шакирдләрин һазырладыглары вә ја дәрсликдәки чәдвәлләрдән, схемләрдән, графикләрдән вә с. сәмәрәли истифадә етмәјә чалышырлар.

Мүәллимләрин көстәрдикләри кими, әјани вәсаит нәинки вахта гәнаәт едир, һәм дә тәкрары асанлашдырыр вә иши даһа чанлы едир. Тәкрар заманы шакирдләр мүвафиг чәдвәл үзрә грамматикадан мүәјјән бөлмә һаггында билдикләрини данышырлар. Бир шакирд чаваб верир, башгалары исә бурахылмыш, унудулмуш ерләри әлавә едир вә мүәјјән фикри тамамлајырлар.

Мүәллимләрин тәчрүбәси көстәрир ки, тәкрар адәтән дәрс илинин әввәлиндә, һәр дәрсин башланғычында, јени материал изаһ едилдикдән, програмын һәр һансы бир бөлмәси кечилдикдән сонра, нәһајәт, дәрс илинин ахырында апарылыр. Инди биз 6 нөмрәли мәктәбин III—IV синиф мүәллимләринин иш тәчрүбәсинә әсасән тәкрарын нөвләрини изаһ етмәјә чалышачағыг.

Дәрс илинин әввәлиндә тәкрар. Дәрс илинин әввәлиндә апарылан тәкрар кечән илдә верилмиш ән мүһүм грамматик билик вә вәрдишләри шакирдләрин һафизәсиндә бир даһа мөһкәмләндирир, онлары јени грамматик мөвзулары јахшы мәнимсәмәјә һазырлајыр. Белә тәкрар еләчә дә јени ишләмәјә башладыглары шакирдләрин кечән илдә алдыглары билик вә вәрдишләрин вәзијјәтини јохламаг үчүн мүәллимә имкан јарадыр. Буна мүвафиг олараг мүәллимләр һазыркы дәрс илиндә синиф үчүн конкрет иш планы тәртиб едирләр. Белә иш планларынын тәртибиндә исә онлар тәкрар заманы шакирдләрин билијиндә олан зәиф чәһәтләри дә нәзәрә алыр вә бунларын арадан галдырылмасы үчүн габагчадан мүәјјән тәдбирләр гејд едирләр.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин програмына әсасән II синифдә кечиләнләрин дәрс илинин әввәлиндә III синифдә тәкрар едилмәси үчүн 5 саат вахт ајрылмышдыр. Мүәллим дәрс илинин әввәлиндә II синифдә грамматикадан кечилмишләрин тәкрарына верилмиш һәмин вахты ашағыдакы гајдада планлашдырыр:

1. Сәс, һәрф, әлифба, сәслиләр вә сәссизләр—1 саат.

2. Һеча, сөзләрин сәтирдән-сәтрә көчүрүлмәси гајдасы—1 саат.

3. Әшја, әшјанын һәрәкәтини вә нечәлијини билдирән сөзләр—1 саат.

4. Јохлама имла—1 саат.

5. Сәһвләр үзәриндә иш—1 саат.

IV синифдә дәрс илинин әввәлиндә апарылачаг тәкрар үчүн програмда 5 саат вахт ајрылыр. Дәрс илинин әввәлиндә апарылачаг тәкрарын сәмәрәли олмасы үчүн мүәллим һәмин вахты ашағыдакы бөлкү үзрә планлашдырыр:

1. Сәс, һәрф, әлифба. Сәслиләр вә сәссизләр—1 саат.

2. Чүмләнин баш вә икинчи дәрәчәли үзвләри. Чүмләнин сонунда дурғу ишарәләри, садаланан сөзләр арасында веркүл ишарәси—1 саат.

3. Сөзүн гурулушу. Исим (исимләрин һалланмасы, аһәнк ганунуна көрә ики чүр вә дөрд чүр јазылан шәкилчиләр)—1 саат.

4. Сифәт вә фе'л—1 саат.

5. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—1 саат.

Шүбһәсиз ки, мүәллим белә тәкрар планы васитәсилә биринчи нөвбәдә нәјә диггәт јетирмәји өзү мүәјјәнләшдирир.

Тәбии ки, «Исим» вә «Сифәт» мөвзулары IV синифдә кечиләчәјиндән III синифдә өтәри олараг тәкрар едилир.

Дәрсин әввәлиндә тәкрар. Адәтән, кечилмишләрин шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләндирилмәсинә вә јени материалын даһа јахшы мәнимсәнилмәсинә һазырлыг мәгсәдилә һәр дәрсин әввәлиндә тәкрар апарылыр. Белә тәкрар бә'зән даһа чохдан кечилмиш материалла әлагәдар олараг да кечирилир. Белә һалда тәкрар едиләчәк көһнә материал јени дәрслә үзви сурәтдә бағлы олмалыдыр.

Белә ки, III синифдә шакирдләри исим, сифәт, фе'л илә таныш едиркән, мүәллим II синифдә әшја, әшјанын һәрәкәтини, нечәлијини билдирән сөзләри тәкрарлајыр. IV синифдә «Чүмлә» мөвзусуну кечиркән мүәллим III синифдә чүмләнин баш вә икинчи дәрәчәли үзвләри һаггында верилмиш мә'луматы шакирдләрлә тәкрар едир вә с.

Јени дәрс материалынын изаһындан сонра тәкрар. Мүәллимләр һәр дәрсдә јени материалы изаһ етдикдән сонра тәкрар апарырлар. Бунун исә јени верилмиш билијин мөһкәмләндирилмәси үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу нөв ишин формалары да мүхтәлифдир. Мүәллимләр бу мәгсәдлә дә јени дәрс материалыны ја өзләри јығчам шәкилдә тәкрарлајыр, ја да мүәјјән суаллар үзрә данышмағы шакирдләрә тәк-

лиф едирләр. Мәсәлән, III синифдә мүәллим сөзүн гурулушу һаггында мә'лумат вердикдән сонра кечиләнләри мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә шакирдләрә ашағыдакы суаллары верир:

1. Көк нәјә дејилир? 2. Шәкилчи нәјә дејилир? 3. Көклә шәкилчинин фәрги нәдир? 4. Сөздүзәлдичи шәкилчи нәјә дејилир? 5. Сөздәјишдиричи шәкилчи нәјә дејилир?

Јени материалын изаһындан сонра апарылан белә тәкрар өјрәнилмиш мөвзунун даһа јахшы мәнимсәнилмәсинә көмәк едир.

Програмын бу вә ја дикәр бөлмәсини мәнимсәтдикдән сонра тәкрар. Мүәллимләр програмын һәр һансы бир бөлмәсини кечиб гуртардыгдан сонра тәкрар апарырлар. Белә тәкрар, мүәллимин дедији кими, әсасән бөјүк грамматик мөвзулар үзрә тәшкил едилир. Мәсәлән, III—IV синифләрдә ашағыдакы мөвзулар үзрә белә тәкрары тәшкил етмәк олар:

III синифдә:

1. «Сөзүн гурулушу». 2. «Исим». 3. «Сифәт» вә с.

IV синифдә:

1. «Исим». 2. «Сифәт». 3. «Фе'л» вә с.

Бөјүк мөвзуларын тәкрары ибтидаи мәктәб програмында һәр тәдрис рүбү үчүн нәзәрдә тутулмуш хүсуси дәрсләрдә апарылыр.

Өјрәнилмиш материалла әлагәдар олмајан тәкрар. III—IV синиф мүәллимләри бә'зән дә өјрәнилмиш материалла әлагәдар олараг мөвзулар үзрә дә тәкрар апарырлар.

Тәчрүбә көстәрир ки, белә тәкрар ашағыдакы һалларда апарылыр:

Мәсәлән, IV синифдә мүәллим «Гарганын һијләси» мәтни үзрә јазы ишиндән сонра мүәјјән етмишдир ки, шакирдләр III синфин грамматика курсу үзрә бир сыра сәһвләрә јол вермишләр. Онлар исмин јөнлүк вә тә'сирлик һал шәкилчиләрини јахшы билмирләр. Бунлары нәзәрә алараг мүәллим бурахылмыш сәһвләр үзәриндә шакирдләри ишләтмәк, исмин јөнлүк вә тә'сирлик һалларыны тәкрар етмәк мәгсәдилә хүсуси саат ајырмышдыр.

Бә'зән дә IV синиф мүәллими ил муддәтиндә кечилмишләрлә јанашы олараг епизодик тәкрарын апарылмасыны да унутмур.

III—IV синифләрдә грамматик мөвзуларын тәкрарында јазы гајдалары илә әлагәдар олараг орфографија үзәриндә

иш апарылыр. Һәмин иш үчүн дәрсин әввәлиндә 5 дәгигә вахт ајрылыр. Мүәллимин диктәси үзрә шакирдләр бир вә ја бир нечә гајдаја аид олан чәтин сөзләри тахтаја јазырлар. Сонра исә һәмин сөзләрин јазылыш гајдасы каллектив сурәтдә јохланылыр вә тәһлил едилир.

Белә иш нөвүндән мәгсәд, грамматиканын мүәјјән бөлмәси үзрә мүнтәзәм олараг јазы гајдасы вәрдишләрини тәкрар етмәкдән вә мөһкәмләндирмәкдән ибарәтдир.

Мүәллимин тәчрүбәси көстәрир ки, белә орфографик мәгсәд дашыјан 5 дәгигәлик иш үчүн III синифдә 5—6 сөз, IV синифдә 6—8 сөз верилир.

Ил муддәтиндә кечилмишләрин тәкрары. III вә IV синифләрдә апарылан тәкрары мүәллимләр рүбләр вә ја јарым ил үзрә планлашдырырлар. Биринчи јарым илдән исә бу вә ја о бири синифдә грамматик тәһлил кечилир.

III синифдә биринчи јарым илдә мухтәсәр вә кениш чүмлә, сөзүн гурулушу, исим вә с. кечилмишдир.

Бүтүн бунлар исә јени материалын тәдриси илә әлагәдар олараг тәдричән тәкрар едилмишдир.

III синифдә исмин тәкрарына аид нүмунә.

1. Исим нәјә дејилир? (§ 6), 2. Садә исим нәјә дејилир? (§ 7), 3. Мүрәккәб исим нәјә дејилир? (§ 7), 4. Хүсуси исим нәјә дејилир? (§ 8), 5. Һансы исимләр тәк вә ја чәм адланыр? (§ 9), 6. Исимләрин һалланмасы (§).

а) Сәсли илә битән исимләрин һалланмасы,

б) Сәссизлә битән исимләрин һалланмасы.

Тәртиб едилмиш плана әсасән сорғу, практик ев тапшырыгларынын јеринә јетирилмәси, шифаһи вә јазылы чалышмалара, јени мөвзуја аид тәкрар материалы дахил етмәк вә имла апармаг јолу илә кечирилир. Еләчә дә грамматик мөвзуларын үмумиләшдирилмәсинә дә хүсуси дәрсләр һәср едилир.

Шифаһи сорғу заманы грамматик мөвзунун тәкрарыны мүәллим ашағыдакы планда тәшкил едир:

1. Исим нәјә дејилир? 2. Әшја дедикдә биз нә баша дүшүрүк? 3. Хүсуси исимләр нә чүр јазылыр?, 4. Исим һансы һалларда олур?, 5. Һалланма нәјә дејилир?, 6. Исмин һалларыны сыра илә сөјләјин, һансы суаллара чаваб олдуғуну изаһ един. 7. Биз сәсли вә сәссизлә битән исимләрин һалланмасы һаггында нә билирик? 8. Исим чүмләнин һансы үзвү ола биләр?

Сорғу заманы тәтбиг едилән практик тапшырыглар шакирдләрдә билијин мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт едир, бә'зи мәктәбләримиздә һәлә дә давам едән нәзәријјә илә практика арасындакы әлагәсизлијин арадан галдырылмасына көмәк көстәрир.

III синифдә грамматик мөвзуларла әлагәдар олараг мүәллим мухтәлиф практик мәшғәләләрдән кениш истифадә етмәјә чалышыр.

Биз һәмин практик мәшғәләләрин бир нечәсини нүмунә мәгсәдилә ашағыда веририк:

1. Исимләри көчүрмәк вә бунлары тәһлил етмәк (јанында һансы һалда вә чүмләдә һансы үзв олдуғуну көстәрмәк).

Чүмлә:

1. Бакынын күчәләриндән машынлар, траллејбуслар, трамвајлар кечир.

Шамилин гардашы Огтај Кировабадда јашајыр.

2. Нөгтәләрин јеринә ујғун һәрф гојмаг вә бунларын јазы гајдасыны изаһ етмәк.

1. Биз әмә...и севирик. 2. Әмә...ин бәһрәси дадлы олур. 3. Биз әмә...ә һазырлашырыг.

1. Ушаглар далғаланан бајра...а бөјүк марагла бахырдылар. 2. Ота...ын һавасы тәмиздир. 3. Елдар нәғмә охума...ы чох хошлајыр.

3. Мө'тәризә ичиндәки исимләри тәләб олунан һалда сөјләмәк.

а) Атасы (Сона) вә (Әминә) јени ил мүнасибәтилә шәкилли китаблар алды.

Пионерләр кениш бир (отаг) дахил олдулар.

Мухтәлиф мә'на билдирән хүсуси исим јазмаг.

б) **Дәнизләрдән, тәпәләрә, бағларда** исимләриндән тәк һалда олан исимләр әмәлә кәтирмәк вә онларын һансы һалда олдуғуну мө'тәризәдә көстәрмәк.

Нүмунә:

Дәниздән (чыхышлыг һал).

в) Верилмиш чүмләләри тәһлил етмәк, исимләрин һансы һалда олдуғуну сөјләмәк.

1. Тутунун дәфтәри тәмиз вә сәлигәлидир. 2. Фазил көрпә гузулара гуллуг едир. 3. Тәпәнин башына гызыл бајраг санчылмышдыр. 4. Атасы Күллүнү тәбрик етди.

«Фе'л» мөвзусуну кечәркән (III синифдә) мүәллим «Сөзүн гурулушу» мөвзусуну да тәкрар едир.

IV синифдә дә грамматик материалларын тәкрары III синифдә олдуғу кими планлашдырылыр.

Дәрс илинин ахырында тәкрар. Дәрс илинин ахырында ил мүддәтиндә програм үзрә кечилмиш бүтүн грамматик-орфографик материаллары үмумиләшдирмәк мәгсәдилә тәкрар апарылыр.

Ил мүддәтиндә кечилмиш грамматик-орфографик материалларын тәкрары үчүн мүәллимләр конкрет план тәртиб едирләр. Һәмин планда шакирдләрин билијиндә мүшаһидә етдикләри зәиф чәһәтләр үзәриндә дајаныр, јахшы мәнимсәнилмиш мөвзулары исә гысача олараг тәкрар едирләр.

Мәһз буна көрә дә III—IV синиф мүәллимләри нәинки тәкрарын үмуми планына, һәтта һәр дәрсин тәкрар планына белә чидди фикир верирләр.

Әлбәттә, дәрс илинин ахырында апарылан тәкрар үчүн тәртиб едилмиш план бүтүн мәктәб вә синиф үчүн ваһид ола билмәз. Чүнки үмуми тәкрарлама планы тәртиб едиркән һәр синфин хүсусијјәти, иллик билијин зәиф вә гүввәтли чәһәтләри нәзәрә алынмалыдыр. Мәһз буна көрә дә III—IV синиф мүәллимләринин дәрс илинин ахырында апардыглары тәкрарлама үчүн тәртиб етдикләри ашағыдакы план нүмунәләри тәхминидир.

1) **III синифдә дәрс илинин ахырында тәкрар.** Програмда дәрс илинин ахырында бүтүн грамматик материалларын тәкрары үчүн 8 саат вахт верилмишдир. Мүәллим верилмиш һәмин сааты ашағыдакы гајдада планлашдырыр:

Тәкрар планы.

1. Чүмлә. Чүмләнин баш вә икинчи дәрәчәли үзвләри—2 саа.
2. Сөзүн гурулушу вә мүрәккәб сөзләр—1 саат,
3. Исим—2 саат.
4. Сифәт—1 саат.
5. Фе'л—2 саат.

Чәми: 8 саат

Чүмлә мөвзусунун тәкрары.

III синифдә «Чүмлә» мөвзусу тәкрар едиләркән шакирдләрин чүмлә һаггында билдикләри бүтүн мә'лумат үмумиләшдирилир.

Бу мәгсәдлә дә чүмләнин гурулушуна аид схемдән истифадә едилир. Һәмин схем үзрә шакирдләр чүмләнин гурулушуна вә интонасијаја көрә нөвләрини сөјләјир вә мувафиг мисалларла өз фикирләрини әсасландырырлар. Бундан баш-

га, мүәллим чүмләнин тәкрары илә әлагәдар олараг ашағыдакы типдә олан сәрбәст тапшырыглар үзәриндә дә шакирдләри ишләдир:

Һекајәни көчүрәркән һәр чүмләнин ахырында нөгтә гојун.

Китаб бизим достумуздур китаб охујан адам биликли олур биз китабдан чохлу шеј өјрәнирик мән китабханаја үзв јазылмышам китабханачы мәнә марагглы китаблар верди, охудуғум китаблары вахтында китабханаја гајтарырам мән китабы сәлигәли сахлајырам китаблары горумаг мәктәблинин борчудур.

Көчүрәркән һәр чүмләнин ахырында интонасијаја көрә ујғун дурғу ишарәси гојун.

Исти јај күнләри башланмышды пионерләр нә үчүн вағзала топлашмышдылар онлар һараја кедирләр онлар дүшәркәјә јола дүшүрләр пионерләр нә көзәл нәғмәләр охујурлар ушаглар вагонлара долушдулар зәнк вурулду гатар јаваш-јаваш стансијадан узаглашды достлар, јахшы истираһәт един. (Мәтндә суал, нида вә нәгли чүмләләр вардыр).

Ашағыдакы мүхтәсәр чүмләләрдән кениш чүмләләр дүзәлтмәк.

1. Күнәш чыхды. 2. Һава ачылды. 3. Дәрс башланды. 4. Гыш кәлди. 5. Шахталар башланды. 6. Чајлар донду. 7. Күч бирликдәдир. 8. Дәрсләрими һазырладым. 9. Пластилин алдым. 10. Тәнәффүс олду. 11. Хор охудуг.

Ашағыдакы кениш чүмләләрдән мүхтәсәр чүмләләр дүзәлтмәк.

1. Бағда күлләр ачылды. 2. Ағачда гушлар охујур. 3. Гышда чохлу гар јағыр. 4. Надир китаб охујур. 5. Нәркиз бағда ишләјир. 6. Ушаглар дәниздә чимирләр.

Бу тип чалышмалар үзәриндә шакирдләри ишләтмәк үчүн мүәллим әлагәли мәтнләрдән дә истифадә едир.

Бундан башга, мүәллимләр тәкрар мәгсәдилә шакирдләрә мүхтәлиф типли чүмләләр тәртиб етдирир. Шакирдләр синифдә вә синифдән харич охунмуш бәдии әсәрләрдән (һекајә, ше'р, тәмсилләрдән) чүмләләр сечирләр. Грамматик тәһлилдә исә чүмләдә сөзләр вә чүмлә үзвләри тәкрар олунур.

IV синифдә үмумиләшдиричи дәрсә аид нүмунә.

Дәрсин мөвзусу. Чүмлә.

Мүәллим дәрсин мәгсәди һаггында ушаглара мә'лумат верир:

— Бу күн биз чүмлә һаггында бүтүн билдикләримизи сизинлә тәкрар едәчәјик.

Тәкрар үчүн суаллар:

1. Чүмлә нәјә дејилир?

Шакирдләр чүмләнин тә'рифини дејир вә мисал көстәрирләр.

2. Чүмлә гурулушуна көрә нечә чүр олур?

Шакирдләр чаваб верирләр ки, чүмлә садә вә ја мүрәккәб олур. Садә чүмлә мүхтәсәр вә кениш олур. Интонасијаја көрә чүмләнин нөвләри бунлардыр: нәгли чүмлә, суал вә нида чүмләләри. Шакирдләр һәмин чүмләләрә ујғун мисаллар көстәрирләр.

Тахтада вә ја плакатда јазылмыш чүмләләр үзәриндә иш.

1. Јашасын Коммунист партијасы. 2. Биз Вәтәнимизи вә халгымызы севирик. 3. Идманчылар галиб кәлдиләр. 4. Сән һансы мәктәбдә охујурсан? 5. Күнәш чыхды. 6. Гәһрәман Совет Ордусуна ешг олсун! 7. Сона ә'лачыдыр. 8. Елмира јајлагда вә пионер дүшәркәсиндә олмушдур. 9. Азәрбајчан зәнкин бир өлкәдир.

1. Чүмләләри охујун. 2. Садә чүмләләри көстәрин. (Шакирдләр садә чүмләләри охујурлар).

Азәрбајчан зәнкин бир өлкәдир.

Биз Вәтәнимизи вә халгымызы севирик.

Идманчылар галиб кәлдиләр. Елмира ә'лачыдыр.

Елмира јајлагда вә пионер дүшәркәсиндә олмушдур.

2. Мүрәккәб чүмлә нәјә дејилир? Шакирдләр мүрәккәб чүмләнин тә'рифини сөјләјир (ики вә ја даһа артыг садә чүмләнин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб, бир фикри ифадә едән чүмләјә мүрәккәб чүмлә дејилир) вә мүвафиг мисаллар көстәрирләр.

3. Мәтндәки мүхтәсәр чүмләләри охујун. 1. Елмира ә'лачыдыр. 2. Күнәш чыхды.

4. Мүхтәсәр чүмлә нәјә дејилир? Шакирдләр мүхтәсәр чүмләнин тә'рифини сөјләјир (мүбтәда вә хәбәрдән ибарәт олан чүмләјә мүхтәсәр чүмлә дејилир) вә мүвафиг мисаллар көстәрирләр.

Сонра да һәмин чүмләнин тахтадакы мәтндә олан суал вә нида чүмләләрини охумағы шакирдләрә тәклиф едир. Шакирдләр ашағыдакы чүмләләри охујурлар:

Сән һансы мәктәбдә охујурсан?
Јашасын Коммунист партијасы!
Гәһрәман Совет Ордусуна ешг олсун!

5. Суал чүмләси нәјә дејилир?
6. Нида чүмләси нәјә дејилир?
7. Суал вә нида чүмләләринин ахырында һансы дурғу ишарәси гојулур?

Биринчи чүмлә үзвләринә көрә тәһлил едилир.

Сәрбәст иш.

Мүәллим сыралар үзрә сәрбәст иши јеринә јетирмәји шакирдләрә тәклиф едир.

Биринчи сырада отуран шакирдләрә бир садә, бир мүрәккәб чүмлә, икинчи сыраја бир кениш, бир мүхтәсәр, бир нәгли чүмлә јазмаг тапшырылыр.

Үчүнчү сыраја исә һәмчинс үзвлү чүмлә вә суал чүмләси јазмаг тапшырығы верилир.

Дәрс, сәрбәст тапшырыгларын каллектив јохланылмасы илә гуртарыр.

Јасин ӘФӘНДИЈЕВ
Бакынын Октјабр рајонундакы
172 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

V—VII СИНИФЛӘРДӘ ШАКИРДЛӘРӘ ӘМӘЛИ ЈАЗЫЛАРЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили фәнни үзрә апарылан јазы ишләринин мүәјјән бир саһәсини әмәли јазылар тәшкил етмәлидир.

Лакин чохдан бәридир ки, орта мәктәбин Азәрбајчан дили програмында бу јазыларын (әризә, арајыш, тәрчүмеји-һал, хасијјәтнамә, е'лан, пратакол, е'тибарнамә, тә'лигә, дә'вәтнамә, гәбз вә с.) өјрәдилмәсинә јер верилмир.

Доғрудур, ибтидаи мәктәб програмында әмәли јазыларын өјрәдилмәси нәзәрдә тутулмуш вә бу мәгсәдлә III—IV синифләрдә садә әризә, е'лан, арајыш, мәктуб, үнван вә с. јазмағы өјрәтмәк үчүн хүсуси вахт да верилмишдир.

Тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, ибтидаи мәктәб мүәллимләринин чоху, хүсусилә кәнч мүәллимләр әмәли јазылары өјрәтмәјә әһәмијјәт вермир вә һәмин вахтдан башга мәгсәдләр үчүн истифадә едирләр.

Бундан әлавә, әмәли јазыларын өјрәдилмәси јухары синифләрдә давам етдирилмәдијиндән шакирдләр бу саһәјә даир ашағы синифләрдә алдыглары елементар мә'луматы тезликлә унудур вә мөһкәм вәрдиш газана билмирләр.

Бүтүн бунларын нәтичәсидир ки, шакирдләр әмәли јазылары билмәдикләриндән бир чох чәтинликләрлә гаршылашырлар. Мәсәлән, комсомола дахил олмаг истәјән шакирдләр әризә, тәрчүмеји-һал јазмагда чәтинлик чәкир, охудуглары вә јахуд тамаша етдикләри бәдии әсәрләр һаггында рә'ј сөјләмәји вә ја јазмағы бачармырлар.

Мәктәбин, пионер, комсомол вә шакирд тәшкилатларынын иш саһәләрилә әлагәдар олан бир сыра башга сәнәдләр дә (иш планы, һесабат, зәманәт, синиф ичласы прата-

коллары вә с.) јенә бу јухарыда көстәрилән сәбәб үзүндән чох сәлигәсиз вә бир чох һалларда јанлыш тәртиб едилир.

Мә'лумдур ки, шакирдләримизин әксәријјәти орта мәктәби гуртардыгдан сонра, истеһсалата, мүхтәлиф идарә вә мүәссисәләрә ишләмәјә кедирләр. Онлар мүстәгил һәјата атылдыгдан сонра да бу чәтинликләрә раст кәлирләр.

Демәли, һазырда, ајры-ајры фәнләр үзрә шакирдләрә практик бачарыг вә вәрдишләр ашыламағын гаршыда мүһүм бир мәсәлә кими дурдуғу заманда әмәли јазыларын өјрәдилмәси даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Мә'лум олдуғу үзрә, мәзмун вә мәгсәдиндән асылы олараг, әмәли јазыларын бир чох нөвү вардыр. Бу јазыларын бә'зиләрини тәртиб етмәкдә вә онларын өјрәдилмәсиндә кәнч мүәллимләр даһа чох чәтинлик чәкирләр. Бу вәзијјәт һәмин мәсәләнин методик әдәбијјатда кениш шәкилдә изаһ едилмәси зәрурәтини доғурур. Биз бу мәгаләдә, үмумијјәтлә, әмәли јазыларын бүтүн нөвләринә аид нүмунәләр вермәји вә онларын хүсусијјәтләриндән бәһс етмәји јох, јалныз тәчрүбә мүбадиләси тәригилә, һәмин јазыларын бә'зиләринин өјрәдилмәсиндән данышмағы нәзәрдә тутмушуг.

Мән, шакирдләрин әмәли јазылары өјрәнмәјә бөјүк еһтијачы олдуғуну нәзәрә алараг бу ишә илк заманлар дәрнәк мәшғәләләриндә башладым.

Әсасән V—VII синифләрин шакирдләрини әһатә едән Азәрбајчан дили дәрнәјиндә әризә, арајыш, тәрчүмеји-һал, е'лан, пратакол вә с. јазмағы шакирдләрә өјрәтдим. Дәрнәк үзвләри билик сәвијјәләри е'тибарилә фәргли олдуглары үчүн, чалышдым ки, өјрәдәчәјим јазынын мәзмуну чәтин олмасын, һамы тәрәфиндән асанлыгла баша дүшүлсүн.

Лакин әмәли јазылары дәрнәк мәшғәләләриндә өјрәтмәк о гәдәр дә әлверишли дејилдир. Чүнки бу мәшғәләләрдә јалныз дәрнәк үзвләри иштирак едир, шакирдләрин әксәријјәти исә бу јазылары өјрәнмәк имканындан мәһрум олурлар.

Гејд етмәлијәм ки, әмәли јазыларын өјрәнилмәси шакирдләри јалныз һәјатдакы чәтинликләрә гаршы мрәличәдән һазырламаг үчүн дејил, ејни заманда дил вә әдәбијјат фәнләринин тәдрисилә әлагәдар олараг бөјүк тә'лим әһәмијјәтинә маликдир. Белә ки, әмәли јазыларын бә'зиләрини Азәрбајчан дили дәрсләриндә бу вә ја дикәр мөвзунун тәдрисилә әлагәли шәкилдә өјрәтдикдә даһа јахшы нәтичә верир.

Бу заман һәм шакирдләрин һамысыны әһатә етмәк, һәм дә өјрәнилмиш бә'зи грамматик гајдалара аид ушагларын мә'луматыны даһа да дәринләшдирмәк вә тәкмилләшдирмәк мүмкүндүр. Әмәли јазыларын өјрәнилмәсини Азәрбајчан

дили грамматикасындан бә'зи мөвзуларын тәдриси илә ашағыдакы шәкилдә әлагәләндирмәк олар.

Мәсәлән, V синифдә исмин һаллары кечилдикдән сонра, һәмин мөвзу үзрә чалышмалара програмда 2 саат вахт верилир. Белә вахтларда шакирдләрә әризә јазмағы өјрәтмәк јеринә дүшүр, чүнки әризә мәтнинин характери еләдир ки, орада (ону јазанын истәдијиндән асылы олмајараг) исмин бүтүн һаллары олмаса да, әксәр һаллары мүтләг ишләдилмәлидир. Буна көрә дә мән исмин һал шәкилчиләри үзрә шакирдләри чалышдырмаг үчүн, әввәлчәдән тәртиб олунмуш рабитәли әризә мәтниндән бир чалышма васитәси кими истифадә едирәм.

Мәсәлән:

Октјабр рајонундакы 172 №-ли мәктәбин
комсомол комитәсинин катиби
А. ӘҺМӘДОВА јолдаша
VII синиф шакирди ПӘРВИЗ НАҒЫЗАДӘДӘН

ӘРИЗӘ

Бу ил мәним 14 јашым тамам олмушдур. Комсомола дахил олмаға бөјүк һәвәсим вардыр. Дәрсләримдән јахшы гијмәтләр алырам. Тәһсилдә вә ишдә һәмишә габагчыл олмаға, Ленин комсомолунун шәрәфли адыны јүксәк тутмаға сөз верирәм.

Хаһиш едирәм ки, мәни ҮИЛКГИ-нә гәбул едәсиниз.

Имза: **П. Нағызадә.**

1959-чу ил 21 јанвар.

Вахта гәнаәт етмәк үчүн һәмин әризәнин мәтнини бөјүк бир кағыза ири һәрфләрлә јазыр вә дәрс заманы һәмин әјани васитәни јазы тахтасындан асырам.

Әризәнин мәтниндә ишләдилмиш һал шәкилчиләрини башга һәрфләрдән фәргләнән рәнклә јазырам.

Һәмин мәтни өзүм бир дәфә ифадәли охудугдан сонра, бир нечә шакирдә охутдурурам. Әризәнин јазылмасынын гајдасыны мөһкәм мәнимсәтмәк үчүн суал-чаваб апарырам. Әризәнин кимә, кимдән јазылдығыны, әризә јазанын нәји хаһиш етдијини суал-чаваб васитәсилә мүәјјәнләшдирирәм.

Бундан сонра шакирдләрин иштиракы илә мәтн дахилиндә ишләдилмиш һал шәкилчиләринин һансы һалын шәкилчиләри олдуғуну вә һәмин һалларын һансы суаллара чаваб вердикләрини мүәјјәнләшдирирәм. Бу үсул илә исмин

һалларына аид олан бир сыра башга хүсусијјәтләри дә шакирдләрә хатырладырам.

Әризә мәтнинин мәзмунуна, онун јазылмасы гајдасына вә исмин һал шәкилчиләринә даир суал-чаваб битдикдән сонра, шакирдләрә тәклиф едирәм ки, һәмин мәтни дәфтәрләринә көчүрсүнләр.

Бүтүн бу ишләрдән сонра ев тапшырығы верирәм: Азәрбајчан дили дәрнәјинә гәбул олунмаг үчүн дәрнәк рәһбәринин адына әризә јазын.

Ев тапшырығынын јеринә јетирилмәсинә даир изаһат верир, һәтта бир нечә шакирдә тапшырығы нечә јазмаг лазым олдуғуну шифаһи олараг сөјләтдирирәм.

Ев тапшырыгларыны гыса вә ајдын јазмағы хүсуси олараг нәзәрә чатдырырам.

Беләликлә, шакирдләр һәм әризә јазмаг һаггында мүәјјән гәдәр мә'лумат алыр, һәм дә (ев тапшырығыны јеринә јетирәркән) исмин һал шәкилчиләрини шүурлу сурәтдә јазыја тәтбиг едәрәк, рабитәли мәтн дахилиндә онларын мә'наларыны даһа ајдын дәрк едирләр.

Мә'лумдур ки, бир дәрс сааты әрзиндә ишләнилмәси мүмкүн олан һәр һансы бир рабитәли мәтндә исмин һалларынын бүтүн хүсусијјәтләрини әһатә етмәк гејри-мүмкүндүр.

Бу чәһәти нәзәрә алараг, сонракы дәрсдә тапшырығы јеринә јетирмәкдә чәтинлик чәкән шакирдләрә көмәк едир вә әввәлки дәрсдә әһатә едилмәмиш мәсәләләрә даир рабитәли мәтн үзрә чалышма апарырам.

Исим бәһсиндән хүсуси вә үмуми исимләри кечәркән јенә дә әмәли јазыдан бир чалышма васитәси кими истифадә едирәм. Ашағыдакы шәкилдә бир тәрчүмеји-һал мәтни тәртиб едирәм.

ТӘРЧҮМЕЈИ-ҺАЛ

Мән Мәчидова Тәркүл Елдар гызы 1942-чи илдә Ағстафа рајонунун Дағкәсәмән кәндиндә анадан олмушам.

Атам Мәчидов Елдар Сүлејман оғлу кәндимиздәки «Б... кы фәһләси» адына колхозда ишләјир.

Анам Мәчидова Вәфа Исмајыл гызы Дағкәсәмән кәндиндәки Низами адына орта мәктәбдә мүәллимдир.

1950-чи илдә кәндимиздәки орта мәктәбин I синфинә дахил олмушам. Һал-һазырда һәмин мәктәбин VIII синфиндә охујурам.

Имза: **Тәркүл Мәчидова**

Тәрчүмеји-һал мәтнини дә әввәлчәдән бөјүк кағызда јазырам. Дәрс заманы мәтн дахилиндәки хүсуси исимләрин јазылышына даир изаһат верирәм. Тәрчүмеји-һал јазаркән һансы мәсәләләри әһатә етмәк лазым олдуғундан данышырам. Сонра шакирдләр һәмин мәтни дәфтәрләринә көчүрүр вә хүсуси исимләрин алтындан хәтт чәкирләр. Һәр бир шакирдин гыса шәкилдә өз тәрчүмеји-һалыны јазмасыны евә тапшырыг верирәм. Ев тапшырығыны јеринә јетирмәк һаггында хүсуси изаһат верир вә бир-ики шакирдә өз тәрчүмеји-һалыны гыса шәкилдә сөјләтдирирәм.

Шакирдләр белә тапшырыгларын јеринә јетирилмәсинә бөјүк марагла јанашырлар. Һәм дә бу тапшырығы јеринә јетирәркән шакирд өзүнүн, ата-анасынын ады вә фамилијасыны, анадан олдуғу, јашадығы, охудуғу јерләрин вә һабелә ата-анасынын ишләдији јерләрин адларыны билдирән бир сыра хүсуси вә үмуми исимләрлә гаршылашмалы вә онлары јазыда ишләтмәли олурлар.

Бу тапшырығы шакирдләр ев дәфтәрләринә дејил, ајрыча вәрәгләрә јазыб мәнә тәгдим едирләр. Һәмин материаллар әсасында мән һәр бир шакирдин аилә вәзијјәти һаггында мүәјјән мә'лумат алыр вә бундан күндәлик ишимдә, шакирдләрә фәрди јанашмагда истифадә едирәм.

Шакирдләр тәрчүмеји-һал јазмаға даир кифајәт гәдәр мә'лумат алдыгдан сонра, бизчә бу мөвзуда синиф дәфтәрләриндә дә јазы иши апармаг олар.

Сај бәһси һаггындакы материал кечилиб гуртардыгдан сонра, саја аид чалышмалара програмда ики саат вахт верилир.

Синфин сәвијјәсиндән вә ајры-ајры мөвзуларын мәнимсәнилмәсиндән асылы олараг, һәмин вахтдан мүхтәлиф мәгсәд үчүн истифадә етмәк олар. Лакин сај бәһсиндә нисбәтән чәтин мөвзу сајларын орфографијасыдыр. Буна көрә дә һәмин вахтын бир саатыны сајларын орфографијасы үзрә чалышмаја һәср едир вә бу заман әмәли јазы нөвүндән бир чалышма васитәси кими истифадә едирәм.

Ашағыдакы мәзмунда бир е'лан мәтни тәртиб едирәм.

Е'ЛАН

1959-чу ил март ајынын 26-да ахшам саат 5-ин јарысында мәктәбин бинасында V а синиф шакирдләринин үмуми иҹласы олачагдыр.

Күндәлик мәсәләләр:

1. III рүбүн јекуну һаггында синиф рәһбәринин мә'луматы.
2. Пионер иши һаггында дәстә шурасы сәдринин мә'луматы.

Бүтүн шакирдләрин иштирак етмәси вачибдир.

Синиф рәһбәри.

Бу е'лан мәтни «Сајларын орфографијасы» мөвзусу илә әлагәдар олараг бир сыра грамматик гајдаларын мәнимсәнилмәсини мөһкәмләндирмәк үчүн чох әлверишлидир. Бурада рәгәмлә ифадә едилмиш сыра сајындан сонра «чу» шәкилчиси, мигдар сајындан сонра һал шәкилчиси рома вә әрәб рәгәмләрилә ифадә едилмиш сыра сајы ишләдилмишдир ки, бунлар сајларын орфографијасына даир верилмиш мә'луматы тәкрарламаг вә онларын мәнимсәнилмәсини мөһкәмләндирмәк үчүн фајдалыдыр.

Бу дәрси дә әризә јазмағы өјрәтмәк үчүн тәшкил етдијим дәрс кими апарыр вә башга бир мәгсәд үчүн е'лан јазмағы евә тапшырыг верирәм.

Јахуд әмәли јазыларын хасијјәтнамә нөвүнү алаг. Мә'лумдур ки, V—VII синифләрдә шакирдләр ајры-ајры әсәрләрдә сурәтләрин сәчијјәсини изаһ етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Әкәр мүәјјән бир синифдә һәмин синифдә охујан ән јахшы бир шакирдин һаггында хасијјәтнамә јаздырсаг вә беләликлә, хасијјәтнамәнин әһатә даирәси вә хүсусијјәти һаггында шакирдләрдә кениш вә ајдын тәсәввүр јаратмыш олсаг, бу, бәдии әсәрләрдән алынмыш сурәтләрин сәчијјәсини ајдынлашдырмаға хејли көмәк едәр. Сурәтләрин сәчијјәсилә ади хасијјәтнамә, шүбһәсиз, бир-бириндән фәрглидир. Лакин бунларын арасындакы охшарлыгдан тәдрис просесиндә бир көмәкчи васитә кими истифадә етмәк олар.

Чох тез-тез истифадә едилән әмәли јазы нөвләриндән бири дә рә'јдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр мүстәгил олараг охудуглары китаблара даир гыса гејдләр көтүрмәкдә вә јахуд охучу конфрансларында мүзакирә едилән әсәрләр һаггында фикир сөјләмәкдә чәтинлик чәкир, бу вә ја дикәр китаба гаршы өз мүнасибәтләрини рә'ј шәклиндә үмумиләшдирмәји бачармырлар.

Буна көрә дә VII синифдән башлајараг, синифдәнкәнар оху үчүн ајрылмыш вахтын мүәјјән бир һиссәсини рә'ј јазмағы өјрәтмәјә сәрф едир вә бу иши јухары синифләрдә дә давам етдирирәм.

Охунмуш бәдии әсәр һаггында рә'ј јазаркән башлыча олараг, ашағыдакы чәһәтләри әһатә етмәк лазым кәлдијини шакирдләрә мәсләһәт көрүрәм:

1. Рә'ј верилән китаб һаггында мә'лумат; әсәрин мүәллифи, ады, чап олундуғу јер вә ил, нәшријјат, нечәнчи нәшридир.
2. Әсәрин мөвзусу.
3. Һадисәләрин чәрәјан етдији јер вә вахт.
4. Әсәрин мәзмуну һаггында гыса гејд.
5. Әсәрин әсас гәһрәманы вә онун башлыча сифәтләри.
6. Әсәрин идејасы.
7. Әсәрин гурулушу вә бәдии хүсусијјәтләринә даир гејдләр.

Јалныз синифдә верилән мә'луматла шакирдләрин бу јазы нөвүнә аид мөһкәм вәрдиш газанмаларына наил олмаг чәтиндир.

Бунун үчүн синифдәнкәнар бүтүн имканлардан истифадә едилмәлидир. Бу мәгсәдлә мәктәб китабханасынын мүдирини дә бу ишә чәлб едир, охучу конфрансларында шакирдләрин фәал иштирак етмәләринә чалышырыг.

Охучу конфрансында мүзакирә едиләчәк әсәр һаггында рә'ј јазмағы бир нечә шакирдә тапшырырам.

Мүзакирә заманы һәмин рә'јләр динләнилир, башга шакирдләр исә әсәр һаггында фикир сөјләмәклә бәрабәр, јолдашларынын јаздыглары рә'јләрә дә әлавәләр едирләр. Мүәллим, шакирдләрин имканы харичиндә олан нөгсанлары тәсһиһ едир вә иши јекунлашдырыр.

Беләликлә, бурада бир нөв рә'јләр дә мүзакирә едилмиш олур. Бу иши тәсадүфи һалларда дејил, дәрс или әрзиндә мүнтәзәм олараг апардыгда јахшы нәтичә верир.

Бир мәсәләни дә гејд едәк ки, әмәли јазыларын өјрәдилмәсини јалныз ана дили мүәллимләринин өһдәсинә атмаг ишә бир тәрәфли јанашмаг оларды. Тәдрис етдији фәндән асылы олмајараг, бүтүн мүәллимләр шакирдләрин практик ишләрилә әлагәдар олан имканлардан истифадә едәрәк, бу јазылара даир верилмиш мә'луматын дәринләшдирилмәсинә чалышмалыдыр.

Буну синиф ичласы, комсомол вә пионер јығынчаглары, мүхтәлиф фәнләр үзрә дәрнәк мәшғәләләри, екскурсијалар вә с. заманы көрүлмүш ишләри әкс етдирән мүвафиг сәнәдләри билаваситә шакирдләрин өзләринә тәртиб етдирмәк вә онлара јахындан көмәк етмәк јолу илә апармаг олар.

Әмәли јазыларын башлыча хүсусијјәтләриндән бири дә онларын конкретлик тәләб етмәсидир. Јығчамлыг, дәгиглик, фикир ајдынлығы—әмәли јазыларын әсас хүсусијјәтләридир.

Әмәли јазыларда сөзчүлүјә, лазымсыз бәзәк-дүзәјә, долашыглыға, әлавә изаһат тәләб едән ифадәләрин ишләдилмәсинә јер вермәк олмаз.

Һәр бир әризә, арајыш, е'лан вә с. ону јазанын иштиракы олмадан ајдын баша дүшүлмәлидир. Әмәли јазылары өјрәдәркән шакирдләрин диггәтини ишин бу чәһәти үзәринә дә чәлб едирәм. Белә олдугда шакирд өз јазысына диггәтлә јанашыр, сөзләрин сечилмәсиндә, чүмләләрин гурулмасында хүсуси сә'ј көстәрир вә чалышыр ки, фикирләрини мүмкүн гәдәр ајдын ифадә етсин.

Бу, шакирдин башга јазылара да диггәтлә јанашмасына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Әмәли јазылар үзрә тапшырығы јеринә јетирәркән шакирд тамамилә мүстәгил ишләмәли вә өз фикирләрини јазылы шәкилдә ифадә етмәли олур.

Беләликлә, әмәли јазылар шакирдин јазылы нитгини вә тәфәккүр габилијјәтини инкишаф етдирмәклә бәрабәр, ону бир нөв инша јазыја да һазырламыш олур.

Әмәли јазыларын өјрәдилмәси шакирдләрин мәдәни инкишафына да мүсбәт тә'сир көстәрир. Бу заман шакирдләр ајры-ајры идарә вә тәшкилат рәһбәрләринә мүрачиәт етмәк гајдасыны (әризә јазанда) өјрәнир, мүәјјән бир иш үчүн бир идарә башчысынын башга бир идарәнин башчысына мүрачиәтиндәки нәзакәтлә (тә'лигәләрдә буна раст кәлмәк мүмкүндүр) таныш олур.

Беләликлә, ичтимаи нәзакәт гајдалары һаггында шакирдләрдә мүәјјән тәсәввүр јаранмыш олур.

Әмәли јазылары өјрәдәркән бу чәһәтләрә хүсуси фикир верир вә шакирдин давранышы, ајры-ајры адамларла мәдәни рәфтарына даир мүвафиг фајдалы нәтичәләр чыхарырам.

Ону да гејд етмәлијәм ки, һәмин јазылара даир көтүрүлмүш ишләри үмумиләшдирмәк вә онлары мүһафизә етмәк јахшы нәтичә верир. Бу мәгсәдлә ана дили вә ја әдәбијјат кабинетиндә ајрыча кушә тәшкил едиб, әмәли јазыларын әсас нөвләринә аид нүмунәләри орада топламаг олар.

Бурада һәм мүәллим, һәм дә шакирдләр тәрәфиндән тәртиб едилмиш әмәли јазы нүмунәләри чәмләшдирилир. Шакирдләр бу јазы нөвләриндән истәдикләри вахт истифадә едә билирләр.

Көрүндүјү кими, әмәли јазыларын бә'зиләрини өјрәтмәк үчүн әлавә вахт тәләб едилмир, әксинә, онлары Азәрбајчан дилиндән бу вә ја дикәр мөвзунун тәдриси илә әлагәли шәкилдә өјрәтдикдә даһа јахшы нәтичә верир.

Лакин әмәли јазыларын һамысыны Азәрбајчан дили дәрсләри илә әлагәли шәкилдә өјрәтмәк мүмкүн дејил, бу заман бә'зи сүн'иликләр мејдана кәлә биләр. Белә јазыларын өјрәдилмәси үчүн хүсуси вахт ајрылмалыдыр. Буна көрә дә әмәли јазылар мүтләг Азәрбајчан дили програмына дахил едилмәли вә онларын өјрәдилмәси ганунилашдирилмәлидир.

Әмәли јазыларын бир чох нөвү вардыр. Бизчә, бунларын һамысыны V—VII синифләрдә өјрәтмәјә еһтијач јохдур. Бу јазылары програма дахил едәркән, орта мәктәбдә өјрәдилмәси лазым кәлән әмәли јазы нөвләри диггәтли сурәтдә мүәјјәнләшдирилмәли вә онлар шакирдләрин билик сәвијјәсинә үјғун олараг мүвафиг синифләр үзрә бөлүшдүрүлмәлидир. V синифдә садә әризә, арајыш, е'лан, тәрчүмеји-һал, мәктуб јазмағы өјрәтмәк вә бу саһәјә даир ибтидаи мәктәбдә верилмиш мә'луматы тәкмилләшдирмәк олар.

Хасијјәтнамә, мүрәккәб мәзмунлу пратакол, рә'ј вә с. кими нисбәтән чәтин олан әмәли јазы нөвләри исә VI—VII вә даһа сонракы синифләрдә өјрәдилсә јахшыдыр.

Үмумијјәтлә, елә етмәк лазымдыр ки, шакирдләр орта мәктәби гуртараркән, әмәли јазыларын ән зәрури нөвләриндән истифадә етмәк бачарығы газанмыш олсунлар.

Үмид едирик ки, әмәли јазыларын орта мәктәбдә өјрәдилмәси зәрурәти лазымынча гијмәтләндириләчәк вә кәләчәк дәрс илиндә бунлар дил вә әдәбијјат програмларына дахил едиләчәкдир.

Икрам ӘЛИЗАДӘ.

«ГРАММАТИК ТӘҺЛИЛ ҺАГГЫНДА» АДЛЫ КИТАБЧА

Грамматик тәһлил дил дәрсләриндә кениш тәтбиг едилән вә бөјүк тә'лим әһәмијјәтинә малик олан мүһүм бир үсулдур.

Грамматик тәһлилдән, демәк олар ки, Азәрбајчан дили дәрсләринин бүтүн әсас мәрһәләләриндә: кечмиш дәрсин тәкрарында, јени мөвзунун изаһында вә мөһкәмләндирилмәсиндә, билијин јохланмасы вә тәкрар дәрсләриндә кениш истифадә едилир.

Лакин Азәрбајчан дили грамматикасынын тәдриси просесиндә грамматик тәһлилдән мәгсәдәујғун олараг истифадә етмәкдә мүәллимләрин чоху, хүсусилә кәнч мүәллимләр бөјүк чәтинлик чәкирләр. Бу чәтинлијин башлыча сәбәбләриндән бири дә грамматик тәһлилә әлагәдар олан бир чох мәсәләләрин методик әдәбијјатымызда кифајәт гәдәр ишләниб изаһ едилмәмәсидир.

Доғрудур, грамматик тәһлилин бу вә ја дикәр саһәсинә даир ајры-ајры мәгаләләр јазылмышдыр, лакин индијә гәдәр мүәллимләрин әлиндә бу мәсәләни системли шәкилдә әһатә едән ваһид бир методик васаит олмамышдыр.

Грамматик тәһлил саһәсиндә орта мәктәб мүәллимләринин методик јардыма бөјүк еһтијачы олдуғуну нәзәрә алараг, Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагокика Институту бу јахынларда филоложи елмләр намизәди Әзиз Әфәндизадәнин «Грамматик тәһлил һаггында» адлы әсәрини нәшр етдирмишдир. Грамматик тәһлилә даир белә бир методик васаитин нәшр едилмәси, шүбһәсиз, мүәллимләрин бу саһәдәки еһтијачыны әсасән өдәјәчәк вә Азәрбајчан дили фәнининин тәдриси кејфијјәтинин јүксәлмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрәчәкдир.

Китабча әсасән дөрд һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссәдә грамматик тәһлилин бир сыра үмуми мәсәләләри ајдынлашдырылмыш, тәһлилин нөвләри вә онлардан истифадә јоллары көстәрилмишдир. Бундан әлавә, һәмин һиссәдә методик әдәбијјатымызда аз ишләнилмиш, лакин бөјүк тә'лим әһәмијјәти олан јарымчыг вә бүтөв грамматик тәһлил һаггында мүфәссәл мә'лумат верилмиш, тәһлилин јеринә јетирилмәси үсуллары, морфоложи вә синтактик тәһлилин гаршылыглы әлагәси вә с. кими мәсәләләр дә әһатә едилмишдир. Китабын галан үч һиссәсиндә фонетик, морфоложи вә синтактик тәһлилин апарылмасы үсуллары вә онларын әһәмијјәти көстәрилмишдир.

Китабын јахшы чәһәти ондан ибарәтдир ки, о, јалныз сырф нәзәри мүлаһизәләр әсасында дејил, практик ишлә әлагәдар олараг јазылмышдыр. Белә ки, бир чох мәсәләнин изаһында мүәллиф шәхси мүшаһидәләриндән чыхыш етдији кими, бә'зи һалларда да мәктәб тәчрүбәсинә әсасланмыш — габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсини үмумиләшдириб јајмаға чалышмышдыр.

Китабда грамматик тәһлилин ајры-ајры нөвләринин әһатә даирәси вә мәгсәди конкрет шәкилдә мүәјјәнләшдирилмишдир.

Мүәллиф чох һаглы олараг көстәрир ки, фонетик тәһлилин мәгсәди фонетика бәһсинин өјрәнилмәсинә јардым етмәк, јазы ишләриндә бурахылан фонетик сәһвләрин арадан галдырылмасы вә морфолокија бәһсинин тәдриси үчүн зәмин һазырламагдыр. Бунунла әлагәдар олараг, бә'зи мәктәбләрдә фонетик тәһлилин әһәмијјәтинин гијмәтләндирилмәмәси һаллары тәнгид едилмиш вә шакирдләрә орфографија вә орфоепик вәрдишләрин ашыланмасында тәһлилин бу нөвүнүн бөјүк әһәмијјәти олдуғу конкрет мисалларла әсасландырылмышдыр.

Морфоложи тәһлилә һәср едилмиш һиссәдә сөзүн гурулушуна көрә тәһлилиндән әтрафлы бәһс едилмиш, дилимиздәки чохвәзифәли шәкилчиләрин өјрәдилмәсиндә грамматик тәһлилдән бир көмәкчи васитә кими истифадә етмәјин әһәмијјәти характер мисалларла изаһ олунмушдур.

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дилиндәки бә'зи шәкилчиләр (мыш, миш, муш, мүш, ачаг, әчәк, јачаг, јәчәк, малы, мәли, ды, ди, ду, дү вә с.) бир нечә мә'на вәзифәси дашыјыр. Мәсәлән, мыш, миш, муш, мүш шәкилчиләри һәм фе'лин нәг-

ли кечмиш заманыны билдирир, һәм фе'ли сифәт дүзәлдир, һәм дә «имиш» көмәкчи фе'лини ифадә едир.

Белә шәкилчиләрин мүхтәлиф мә'на вәзифәләри шакирдләрә дәгиг сурәтдә өјрәдилмәзсә, онлар мүхтәлиф грамматик категоријалары бир-бириндән фәргләндирмәји бачармаз вә беләликлә, грамматика курсунун мүәјјән һиссәсини мәнимсәмәкдә чәтинлик чәкәрләр.

Бу горхунун јаранмамасы үчүн мүәллиф мәсләһәт көрүр ки, морфоложи тәһлил апаркән сөзүн гурулушуну мүәјјән етдирмәклә бәрабәр, чүмләдә чохвәзифәли шәкилчиләрин дә мә'на вәзифәләри сорушулсун. Мәсәлән, «Бу ил биз јашыл мешәликләр ичәрисиндә салынмыш Һачыкәнд јајлағында истираһәт етмиш вә мәктәб үчүн чохлу һербари һазырламышыг» чүмләсини морфоложи чәһәтдән тәһлил едәркән, «салынмыш, етмиш» вә «һазырламышыг» сөзләриндәки мыш, миш шәкилчиләринин мә'на вәзифәләриндәки фәрги ашкара чыхармағы шакирддән тәләб етмәк лазымдыр.

Сөзүн гурулушуна көрә тәһлилиндә мүәллимин диггәтини ишин бу чәһәти үзәринә чәлб етмәк јалныз чохвәзифәли шәкилчиләри мәнимсәтмәк үчүн дејил, бир дә она көрә фајдалыдыр ки, бу заман тәһлил сырф формал характер дашымыр, шакирди дүшүндүрүр вә онун тәфәккүрүнү инкишаф етдирир.

Нитг һиссәләринә көрә тәһлилдә чүмләдә сөзләрин әлагәсини нәзәрә алмаг вә суаллардан истифадә етмәк гајдасы һаггында ајдын изаһат верилмишдир. Бу һиссәдә морфоложи тәһлилә аид верилмиш әјани васитә нүмунәләри вә схемләр грамматик тәһлилин мүәјјән гајда илә ардычыл оларат апарылмасыны вә вахта гәнаәт едилмәсини тә'мин етдији кими, шакирдләрин шифаһи нитгләрини инкишаф етдирмәк нөгтеји-нәзәриндән дә чох фајдалыдыр.

Тә'јини сөз бирләшмәләри, фе'ли бағлама вә фе'ли сифәт бирләшмәләри илә ифадә едилмиш чүмлә үзвләринин тә'јин едилмәсинә даир верилмиш изаһат синтактик тәһлилә һәср едилмиш һиссәнин ән мараглы јерләридир. Мүәллиф, синтактик тәһлилдә ән чох долашыглыға сәбәб олан бу мәсәләләрин ајдынлашдырылмасына даһа чох диггәт етмишдир.

Мә'лумдур ки, хүсусиләшмәләр вә әлавәләр орта мәктәбдә чәтин тәдрис едилән мөвзулардандыр. Чүмләнин хүсусиләшмиш үзвләрини мүәјјәнләшдирмәк, онлары хүсусиләшмәләшмиш үзвләрини мүәјјәнләшдирмәк, онлары хүсусиләшмәјән үзвләрдән фәргләндирмәкдә нәинки шакирдләр, һәтта бә'зән мүәллимләр дә чәтинлик чәкирләр.

һаггында данышдығымыз китабчада, грамматик тәһлилә әлагәдар оларат, хүсусиләшмәләрин мүәјјәнләшдирилмәсинә даир мараглы фикир сөјләнилмишдир.

Мүәллиф чүмләнин хүсусиләшмиш үзвләрини тә'јин етмәк үчүн, онларын грамматик әламәтләринә әсасланмағы лазым билир. Бунунла әлагәдар олараг, китабда хүсусиләшмиш үзвләрин грамматик әламәтләри көстәрилмиш вә ичәрисиндә хүсусиләшмиш үзвләр олан чүмләләрин синтактик чәһәтдән тәһлилинә аид нүмунәләр верилмишдир. Китабын синтактик тәһлилә һәср едилмиш һиссәсиндә чүмлә үзвләринә көрә садә чүмләнин нөвүнү мүәјјәнләшдирмәјә вә үмумијјәтлә, садә чүмләнин тәһлилиндә әһатә едиләчәк мәсәләләрә даир верилмиш мә'лумат бөјүк тә'лим әһәмијјәтинә маликдир. Синтактик тәһлилә баш үзвләрин һансындан башланылмасы мәсәләсиндән китабда хүсуси олараг бәһс едилмиш вә бир сыра инандырычы дәлилләрлә һәмин мәсәлә изаһ едилмишдир.

Бу көстәрилән мүсбәт чәһәтләрлә јанашы, китабда бә'зи нөгсанлар да јох дејилдир.

Әввәлән, гејд етмәлијик ки, мүәллиф бә'зи һалларда нәзәри олараг ирәли сүрдүјү фикри практик чәһәтдән һәлл етмәмишдир. Мәсәлән, китабын әввәлиндә гејд едилир ки, грамматик тәһлилин көмәјилә шакирдләрә үслубијјата даир бир сыра вәрдишләр ашыламаг олар. Лакин бу доғру фикир вә мараглы мәсәлә конкрет мисаллар әсасында изаһ едилмәмишдир.

Даһа сонра, синтактик тәһлилә, хүсусилә мүрәккәб чүмләләрин тәһлилинә гисмән аз јер верилмишдир. Нүмунә олараг тәһлил едилмиш чүмләләрдә бә'зи диггәтсизлијә јол верилмишдир. Мәсәлән, «Кәнч тәбиәтчиләр мәктәб бағчасында чохлу ағач әкмишдиләр» чүмләсиндә чохлу сөзү сајла ифадә едилмиш тә'јин олдуғу һалда, китабчада бу сөз (сәһ. 46) исимлә ифадә олунмуш тә'јин кими изаһ едилмишдир.

«Белә фәрәһли бир баһар сабаһы чамаат шәһәрин кәнарында әсрләрдән бәри баһар сејранкаһы олан бир дүзәнә ахышырды» чүмләси синтактик чәһәтдән тәһлил едиләркән, бурадакы бүтүн сөзләр һаггында данышылдығы һалда, һәмин чүмләдә ики дәфә тәкрар олунан «бир» сөзүнүн чүмләнин һансы үзвү олмасы һаггында һеч бир шеј дејилмәмишдир (сәһ. 46). Ону да гејд едәк ки, нүмунә олараг тәһлил едилмиш чүмләләрин мигдары бир гәдәр чох олса иди јахшы оларды.

Тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, ајры-ајры грамматик гајдалары ајдынлашдырмагдан өтрү һәм сијаси-тәрбијәви, һәм дә елми-методик нөгтеји-нәзәрдән кејфијјәтли вә ха-

рактерик чүмләләрин сечилмәсиндә бә'зи мүәллимләр чәтинлик чәкирләр. Буна көрә дә грамматик тәһлил үчүн характерик олан чүмлә вә мәтнләр мүәјјәнләшдириб әлавә шәклиндә китаба дахил етмәк чох фајдалы оларды. Бу, һәм китабын практик әһәмијјәтини даһа да артырар, һәм дә мүәллимләрин ишини јүнкүлләшдирмәклә бәрабәр, онлары дүзкүн истигамәтләндирмәјә хејли көмәк едәрди.

Фикримизчә, китабда канкрет бир вә ја бир нечә мөвзунун тәдрисилә әлагәдар олараг грамматик тәһлилин тәтбигинә даир нүмунә верилсәјди јахшы оларды. Белә олдугда мүәллим һәм грамматик тәһлилдән мәгсәдәмүвафиг олараг истифадә етмәк, һәм дә үмумијјәтлә, бир дәрс шәраитиндә грамматик тәһлилин тутдуғу јер һаггында әтрафлы тәсәввүр әлдә едәрди.

Мә'лумдур ки, кечилмиш материалларын тәкрарланмасында грамматик тәһлилин бөјүк ролу вардыр, лакин, бә'зи мүәллимләр бу мәсәләнин практик шәкилдә һәјата кечирилмәсиндә чәтинлик чәкирләр. Одур ки, китабда грамматик тәһлилә әлагәдар олараг, кечилмиш материалларын үмумиләшдирилмәси вә тәкрарланмасына даир мүәјјән мә'лумат верилсә иди јахшы оларды.

Нәһајәт, ону да гејд етмәк лазымдыр ки, ајдын вә сәлис бир дилдә јазылмыш китабын бә'зи јерләриндә (сәһ. 7, 12, 24, 25, 46 вә с.) бир сыра орфографик вә дурғу ишарәси сәһвләринә дә јол верилмишдир.

Јухарыда көстәрдијимиз хырда нөгсанларына бахмајараг, грамматик тәһлил һаггында јазылмыш бу китаб јалныз V—VII синифләрин мүәллимләри үчүн дејил, ејни заманда ибтидаи мәктәб мүәллимләри вә али мәктәб тәләбәләри үчүн дә фајдалы һесаб едилә биләр.

Кичик һәчмли бир китабчада грамматик тәһлилә әлагәдар олан бүтүн мәсәләләри әһатә етмәк, әлбәттә, чәтин оларды.

Эминик ки, мүәллиф һәмин саһәјә даир өз мүшаһидә вә ахтарышларыны давам етдирәрәк үмумиләшдирәчәк вә китабын кәләчәк нәшрини даһа да тәкмилләшдирәчәкдир.

МҮНДӘРӘЧАТ

Сәһ

Р. Хәлилов—Азәрбајчан дилиндә хәбәрин мүбтәда илә узлашмасы 3
Ә. Мәммәдов—«Молла Нәсрәддин» журналынын дини мөвһуматла мүбаризәси 15
А. Абдуллајев—Көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси һаггында . 29
М. Һәсәнов—V синифдә сифәт мөвзусунда илк дәрсләрин тәшкили һаггында 40
Ә. Гарабағлы—А. М. Горки вә мәктәб 51
Ә. Рәчәбов—III вә IV синифләрдә Азәрбајчан дили грамматикасынын тәкрары тәчрүбәсиндән 68
Ј. Әфәндијев—V—VII синифләрдә шакирдләрә әмәли јазыларын өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән 81

Тәнгид вә библиографија

И. Әлизадә—«Грамматик тәһлил һаггында» адлы китабча . 90

Редаксиjа һеj'әти: Ә. Рәчәбов (редактор). М. А. Асланов (редактор)
Ә. Гарабағлы, А. Абдуллаjев, Ә. Әфәндизадә, Һ. Һәсәнов вә А. Ахун-
дов. Карректору И. Фәрәчуллаjев.

Чапа имзаланмыш 21/III-1959-чу ил. Кағыз фарматы
ФГ 15625 60×84 1/16=3,0 чап вәрәги, 5,46
Сифариш № 454
Тираж 4.650

Редаксиjанын үнваны: Бакы, Сталин праспекти, Һөкумәт еви, 5-чи мәр-
тәбә, телефон № 3-13-45.

Бирләшмиш нәшриjjат мәтбәәси, Бакы Сталин праспекти, 137.